

A „ZÁSZLÓNK” DIÁKKÖNYVTÁRA
97–100. szám.

A
KÖNYVEK ÉS KÖNYVTÁRAK
HAJDAN ÉS MOST

IRTA
GULYÁS PÁL
EGYETEMI RK. TANÁR

BUDAPEST
A «MAGYAR JÖVŐ» IFJ. IRODALMI R. T. KIADVÁNYA
1924.

TARTALOM

- 1. Bevezetés**
- 2. Az írás eredete és fejlődése**
- 3. Az írásanyagok**
- 4. Az íróeszközök**
- 5. A legrégebbi könyvek és könyvtárak**
- 6. A görög-római korszak**
- 7. A középkor és a reneszánsz**
- 8. A könyvnyomtatás feltalálása és fejlődése**
- 9. A nyomtatott könyv terjesztése**
- 10. Az újkori könyvtárak kialakulása**
- 11. A mai magyar közkönyvtárak**
- 12. Hogyan használjuk a közkönyvtárakat?**

1. Bevezetés

A könyvek az emberiség legmeghittebb barátai. Hozzájuk fordulunk az unalom óráiban, hogy azokat, mint egy szellemes francia író mondja, a gyönyörűség óráivá varázsoljuk, bennük keres vigasztalást az élet kálváriáján meggyötört lélek, belőlük meríti tudásának alapjait az igazság megismerésére törekvő szellem, ők adnak ösztönzést a továbbkutatásra, segítenek minket az új szempontok, az új eredmények feltárásában. S mégis milyen kevesen vannak, akik ismerik a könyvek s az egybegyűjtésükre irányuló kísérletek történetét s akik tudják, hogy ha egy-egy ilyen jó barátra van szükségük, hol és miként akadhatnak rája. E kis dolgozatban ezen a hiányon iparkodtunk segíteni. Megismertetjük a könyvnek anyagi kellékeit, vázoljuk előállításuk módját, amint az az évezredek folyamán kialakult és módosult, megismertetjük a terjesztésük, egybegyűjtésük, megőrzésük és hasznosításuk érdekében kialakult berendezéseket s beszámolunk azokról az eszközökről, melyek a könyvek tömkelegében, ezen a szinte végeláthatatlan óceánon a tájékozódást megkönnyítik.

2. Az írás eredete és fejlődése

Az emberiség több ezer éves kulturéletében föllépő különböző találmányok sorában jelentőség dolgában kétségkívül az írás feltalálását illeti meg a legelső hely. Hiszen az írás tette lehetővé, hogy az emberi tapasztalatokat s e tapasztalatokból vont következtetéseket, melyek addig csak szójhagyomány útján szálltak nemzedékről-nemzedékre, megrögzíthessék az utókor számára, amely ezeket azután a maga tapasztalataival és okoskodásaival folytonosan kiegészítve és módosítva mint egyre gyarapodó örökséget hagyhatta apáról fiúra.

Már a régibb kőkorszak barlangban lakó primitív embere szükségét érezte annak, hogy egy-egy ránézve jelentős eseményt megrögzítsen s talán ilyen följegyzések gyanánt foghatók fel azok a sokszor meglepően éles megfigyelőképességről tanuskodó állatképek, amelyekre régiségbúváraink Franciaország és Svájc néhány barlangjának falain bukkantak. A képes ábrázolás azonban csak igen primitív módja volt az írásnak, mert hiszen csakis közvetlenül érzékelhető fogalmakat volt képes megrögzíteni, már pedig a szellemi élet fejlődésével karöltve egyre sűrűbben jelentkezett annak a szükségessége, hogy olyan fogalmak visszaadására is leljenek módok, amelyek képben csak nehezen, vagy éppen nem ábrázolhatók. A régi egyiptomiak az ő hieroglifikusnak nevezett képirásukban ezt a nehézséget többféleképp oldották meg. Egyik kedvelt eljárásuk az volt, ami a mai képrejtvényeknek is gyakori fogása, hogy tudniillik azonos hangzású szavakat egy és ugyanazzal a képpel fejeztek ki. Sőt egy lépéssel tovább is mentek s ugyanazt a képjegyet alkalmazták minden olyan szó vagy szótag jelölésére, melynek mássalhangzóit az eredetileg ábrázolt fogalmat kifejező szó mássalhangzóival azonosak. Tehát olyanformán jártak el, mintha pl. a mi képrejtvény-szerkesztőink a → jegyét nem csupán a nyíl(ik) ige, hanem egyúttal a «nyúl» állat, «nyúl» ige, «nyál», «nyal», «nyel» és «nyél» szavak visszaadására is felhasználnák. Ennek az eljárásnak egy további, az írás kialakulására nézve fontos következménye az lett, hogy idővel egyes rövid szók jegye egy-egy mássalhangzó, vagy pedig mássalhangzó-csoport (szótag) jegyévé vált. Minthogy pedig a szók illetően írása, mely a magánhangzók teljes mellőzésével jár, könnyen félreértésre adhat okot, a betű- és szótagjegyekkel leírt szavak jegycsoportját még egy kép-jeggyel toldották meg, mely az olvasót a jegycsoport helyes értelmezésére vezette. Ez a determinativum. A hieroglifikusnak ez a rendszere már az ó-egyiptomi birodalom (Kr. e. 2800–2300) feliratain teljesen ki van fejlődve. Teljesen azonos rendszeren épül fel az óbirodalomban kialakult hieratikus írás, mely a hieroglifikus írástól alapjában csupán abban különbözik, hogy a jegyeket egészen vázlatosan vetette az írnok íronádjával a papiruszra s ezzel egyre jobban kiforgatta őket jellegzetes alak-

jukból. A hieratikus írást vallásos és világi jellegű följegyzésekhez egyaránt felhasználták, de a mindennapi életben lassanként kiszorította az ú. n. demotikus, vagyis népi írás, mely még inkább leegyszerűsítette a jegyeket és számos rövidítéssel gyarapította sorukat.

Ugyancsak képirás volt eredetileg az ékírás is, melyet feltalálója, a szumir nép előbb mint tiszta képirást, majd mint a magánhangzók jelölését mellőző szótagírást használt. Csakhogy az eredetileg is igen primitív rajzok, amelyeket a szumirok agyaglapokra karcoltak, épen e sajátos írásmódszer következtében gyorsan kivetkőztek képjellegükből s ékekhez hasonló egyenes vonalcsoporthoz módosultak. Eredeti szótag-jelentésükben vették át e jegyeket az asszír-babilonok, míg végül a Mezopotámiát elfoglaló perzsák betűírássá alakították át.

Egy harmadik ősrégi kulturnép: a kínai nép írása szintén képirásra vezethető vissza. Itt meg a másolók fürge ecsetkezése alakította át az eredetileg világos képjegyeket a mai kínai írás furcsa ákom-bákomjaivá.

Az a betűírás, amely az európai népeknél, s így nálunk is, meghonosult, a föníciaiak ábécéjére megy vissza. Ez az ábécé, mely a magánhangzók jelölésére nem terjedt ki, egy egész a legutóbbi időkig általánosan helyesnek elismert elmélet szerint az egyiptomiak hieratikus írásából származik. Egy másik nézet, mely azonban korántsem talált akkora köztetszésre, az ékírásban kereste őseit. A jelen század első évtizedében azonban a Kréta-szigetén eszközölt ásatások egész sereg agyagtáblácskát hoztak felszínre, melyek a Kr. e. II. évezredből valók s vonalrendszerű írásjegyekkel vannak borítva. Minthogy e jegyek egy része kétségkívül hasonlít a föníciai írásjegyek egy részéhez, újabban az a nézet is elhangzott, hogy a föníciaiak talán a filiszteusok közvetítésével Kréta-szigetéről kapták ábécéjüket.

A föníciai ábécé 22 jegyből állt s ezt a görögök a Kr. e. IX. század végén vagy a VIII. század elején a saját nyelvük hangrendszerének megfelelő módosításokkal vették át. Egyrészt a föníciai félhangzók jegyeit a magánhangzók jelölésére foglalták le, másrészt az ábécét új jegyekkel bővítették, amelyek a föníciai ábécé egyes jegyeinek módosításából keletkeztek. A ránk maradt legrégebbi görög feliratok mellett szólanak, hogy a görögség nem járt el egyöntetűen a föníciai ábécé átvételénél, hanem a különböző görög törzsek az egyes föníciai betűket más és más hangok jelölésére használták s a föníciai ábécéből hiányzó jegyeket más és másféleképp pótolták. Az ekként kialakult nemzeti ábécéket apránként a legtokéletesebben kifejlődött ion ábécé teljesen kiszorította a használatból. Az írás menete eredetileg föníciai mintára jobbról-balra haladt, úgy miként ma is a zsidó írás, azután barázda módjára, vagyis, váltakozva az egyik sor jobbról-balra, a másik pedig balról-jobbra (ez a βουτροφηδού), végül a Kr. e. V. századtól kezdve az európai népeknél ma is fennálló balról-jobbra haladó írásmód diadalmaskodott.

A kőbe vésett feliratos emlékek monumentális jellegű betűtipusaiból a kéziratos emlékekben kétféle görög írás fejlődött ki: a *könyvírás* és a *folyóírás*. A könyvírás, az ú. n. *uncialis* írás a feliratok betűformáihoz tartotta magát, amelyeken csakis a használt írásanyagok különbözőségéből kifolyólag állt be némi változás és rendszerint egymással egybe nem kötve helyezi egymás mellé a betűket. Viszont a folyóírás, az ú. n. *kurziva* a betűket lehetőleg összekapcsolja egymással és több betű összevonásától, ezek az ú. n. *ligaturák*, sem riad vissza. Amazt az irodalmi művek közhasználatra szánt másolatainál, tehát a szorosabb értelemben vett könyvekénél, emezt az okiratoknál és magánjellegű följegyzéseknél használták. Úgy a könyv-, mint a folyóírás eleinte csupa nagybetűből (*maiuscula*) állott, míg a byzánci császárság idejében kifejlődött a kisbetűkből (*minuscula*) álló folyóírás. Ezt a minuscula-írást a Kr. u. VIII. századtól kezdve könyvek másolásához is felhasználták. Különösen szépek azok a minuscula-kéziratok, amelyeket a török félhold igájába került Byzánzból Olaszországba és egyéb nyugati államokba menekült görög másolók állítottak elő a XV. század folyamán. Ezen a humanista görög minusculaíráson alapulnak a legrégebbi görög nyomtatványok típusai. A görög írásból

fejlődött a szlávok kétféle írása, a cyrill és glagolit-írás: amaz a IX–X. századi görög maiuscula-, emez pedig a hasonló korú minuscula-könyvírásból. Utóbbi ma már csak a gör. kel. egyházi szerkönyvekben él.

A legrégibb latin feliratos emlékek a Kr. e. VI–V. századra tehetők s kétségtelen bizonyítékai annak, hogy a rómaiak az itáliai kalkiszi görög telepeseiktől kölcsönözték írásukat, amelyet természetesen a maguk hangrendszeréhez idomítottak. Náluk is kifejlődött a feliratok nagybetűit (*capitalis*) utánzó könyvírás mellett a hanyagabb vonalvezetésű folyóírás, amely azután a könyvírás további kialakulására is hatással volt. Ekként keletkezett a Kr. u. III–IV. században a latin unciális-írás, mely a kissé merev kapitális típusoknak kerekdedebb formákat kölcsönözött. Mint könyvírás egész a IX. századig tartotta magát. Vele egyidőben keletkezett az újabb latin folyóírás, mely már különbséget tesz zömök (pl. a, m) és megnyúlt (pl. b, k) betűk között s alapjává lett a mai kisbetűeknek. Ezt az újabb kurzivát némi módosítással kéziratok másolására is használták s ebből az ú. n. félkurzívából fejlődött a római birodalom összeomlása után Spanyolországban a toledói, Olaszországban a beneventói és Franciaországban a meroving írás, melyeket együttesen nemzeti írásoknak szokás nevezni. A meroving folyóírásból alakult ki Nagy Károly idejében a karoling minuscula, mely 1200 táján Európaszerte meghonosodott s azontúl többé-kevésbé közösen fejlődött tovább a nyugati műveltségű államokban. Széles, kerekded típusai szórványosan már a XI. század óta csúcsives formákat öltenek s végül a XII. század végén mint gótikus írás Észak-Franciaországból, ahol bölcsője ringott, az összes nyugateurópai országokba elterjedt s egész a XV. század elejéig szinte egyedül uralkodott. Az ókori szellem újraébredésével kapcsolatban Olaszországban ismét divatba jött a karoling minuszkula, melyet a humanista másolók a gótikus minuszkula egyes sajátágaival kombináltak. Ez az antiqua típus, mely a könyvnyomtatás útján mindmáig fennmaradt. Nálunk és a román népeknél csakhamar egyeduralomra jutott, míg a gótikus típusokhoz, melyek, mint láttuk, északfrancia eredetűek, egyes germán népek mint nemzeti (?) írásmódhoz ma is görcsösen ragaszkodnak.

3. Az írásanyagok

Az írás megrögzítésére a legrégibb időktől napjainkig felhasznált anyagok száma légió. Valamennyiök felsorolása alig vezetne célhoz: csupán azokra szorítkozunk, amelyeket könyvek, vagy a könyv fogalma alá eső írásművek rendszeres előállításához tényleg felhasználtak.

A világ legrégibb ránkmaradt könyvei, a szumirek s a kulturájukat kisajátító asszirok följegyzései, finoman iszapolt agyagból alakított vékony téglákra vésettek. A teleírt téglákat eleinte a napon szárították ki, később azonban a tégláégető-kemencékben gondosan kiégették őket. Tartósságuk mellett bizonyít, hogy egyik-másik emlék a Kr. e. II. évezredbe nyúlik vissza. Ugyanezt az anyagot használták írásaikhoz Kréta szigetének őslakói. Futólagos följegyzéseikhez az egyiptomiak is szívesen használták a máznélküli agyagedények cserepeit, melyek azután a szemétre vándoroltak s nem egy érdekes művelődéstörténeti adalékot őriztek meg a számunkra. Ezek az u. n. osztrakonok.

Irodalmi célokra az egyiptomiak egy rendkívül finom és törekeny növényi készítményt, a chartát vagy más szóval papiruszt használták fel. Ezt egy kákaszerű növény, a *Cyperus papyrus* L. beléből állították elő, melyet a Nílus folyó torkolatának mocsarai között e célból mesterségesen tenyésztettek. A növény háromélű szárának lágy belét újjnyi széles vékony lapokra szeletelték föl. Az egyforma vastagságú szeleteket nedves deszkán szorosan egymás mellé illesztették s keresztben egy másik réteggel borították. A kettős réteget még azon nedves állapotban jól lepréselték, majd addig sulykolták, mígnem a felület egészen egyenletes tapintásúvá nem lett. Végül felületét vékony csirizréteggel vonták be, hogy a tinta szétfolyását

megakadályozzák. A finomabb készítmények hajlékonysága és fogása a selyem szövetével vetekedett. A lapocskákat egymás mellé ragasztva, tetszésszerinti hosszúságú sávokat állítottak elő s ma is van egy egyiptomi papirusz-tekercs, melynek hossza meghaladja a 40 métert.

A chartát irodalmi célokra az egyiptomiak már a Kr. e. III. évezredben, a görögök pedig valószínűleg a Kr. e. VI. század óta felhasználták s tőlük a rómaiak is átvették, gyártása pedig Egyiptomnak úgy római, mint byzanci hódoltsága idején a császári közegek ellenőrzése mellett történt. A charta-készítés akkor sem szakadt meg, amikor Egyiptom a Kr. u. VII. században arab kézre jutott, de az előállított minőség egyre rosszabbodott, mígnem a XI. század közepe táján teljesen felhagytak gyártásával. Legtovább a pápai kancellária élt vele s a legfiatalabb fennmaradt emlék VIII. Benedek pápa egy oklevele 1020 tájáról.

A görögök, mielőtt a papirusszal megismerkedtek, jobbra fatáblákra írtak, s ezeket a táblákat az iskolában a mi palatábláinkhoz hasonlóan, továbbá levelezésre és kettesével (diptychon) vagy többesével (polyptychon) összefűzve futólagos magán följegyzéseikhez később is állandóan felhasználták. A fatáblák rendesen vékony viaszréteggel voltak bevonva s erre karcolták fel a stílussal az írásjegyeket. Innen görög és latin elnevezésük: κηρός, illetve cera. A cerát a fényűző rómaiak gyakran elefántcsontból is készítették.

Igen régi íróanyag az állati bőr, melyet ily célra kikészítve több keleti nép: így a perzsák és a zsidók, sőt elvéve még az egyiptomiak is felhasználtak. Varro az Attalidáknak tulajdonítja a feltalálás dicsőségét, akik a pergamoni könyvtár létesítésekor kénytelenek voltak valami charta-pótló anyagról gondoskodni, mivel az alexandriai könyvtár hírnevére féltékeny Ptolemaiosok megtiltották a papyrusz kivitelét. Mi igaz ebből a híradásból, azt ma már bajos eldönteni. Annyi azonban tény, hogy a pergamoniak nem találhatták fel ezt az íróanyagot, legfeljebb a bőrök kikészítésmódján javíthattak, legalább erre látszik vallani a pergamena kifejezés. A bőrhártya a görög-római világban hosszú ideig igen mellékes szerepet játszott s csak a Kr. u. IV. században aratott végleges diadalt a törékeny papyrusz fölött. Minthogy a kellő gonddal előállított pergament a legszebb írásanyagok egyike, lassú térfoglalása csakis a megszokás hatalmával magyarázható, mely görcsösen ragaszkodott az irodalmi életben meghonosult chartához. A középkor folyamán a pergament volt a legelőkelőbb íróanyag. Rend szerint juh- és borjúbőrből, de elvéve mindenféle más állat bőréből is előállították. A bőröket előbb oltott mésszel vonták be, azután eltávolították róluk a szőrözetet, majd mésvízben fűrésztöttek, hogy kivonják zsírtartalmukat, azután ráába feszítve kiszáritották s végül gondosan egyenletesre csiszolták. A pergamen pórusait valami kötőanyaggal töltötték ki, hogy ezzel a tinta szétfolyását megakadályozzák. Nagy tartóssága mellett a papirusszal szemben az az előnye is megvolt, hogy előállítására nem volt helyhez kötve.

Legkésőbbben lépett fel az európai kultúrközösségben a manapság is leginkább elterjedt íróanyag: a papiros. A papirgyártás kínai találmány s a kínai források feltalálását a Kr. e. II. századra teszik. De a legrégebb papiros- emlékek, melyek a gobi sivatag homokjába temetett romvárosból kerültek felszínre a Kr. u. 265–70. évekből valók. Európába az új anyag az arabok útján került, akik a Kr. u. VIII. század második felében néhány fogságukba jutott kínai munkástól lesték el a papirgyártás titkát. A kínaiak egy különös fajta szeder rostjait használták fel erre a célra, amit az arabok részint a kender és a len nyers rostjaival, részint elhasznált szövetek lenrostjaival helyettesítettek. Az arabok a papirost már a XI. század folyamán meghonosították Spanyolországban s az első európai papirmalom Valencia Jativa nevű helységében létesült. Olaszországban a XIII. század, Németországban a XIV., Angolországban a XV. és hazánkban a XVI. század folyamán létesültek az első papirmalmok. A középkor folyamán Olaszország volt Középeurópa legfőbb papirszállítója. Legrégibb hazai papirmalmunk a brassói 1546-ból.

A középkori európai papírmalmokban a papirost kizárólag vászonrongyokból állították elő. A szétfoszlatott rongyokat vízzel keverve kádakban megerjesztették s az ekként keletkezett pépet fakeretbe foglalt finom drótrostával merítették ki a kádakból. A kimerített masszát a vízszintesen tartott rostán addig rázogatták, míg a fölösleges vizet el nem távolították s az egyenletesen eloszló pépréteg nemez-szerű anyaggá nem állt össze. A még kissé kocsonyás papírlapot most a rostából egy darab posztóra fordították s azt egy másik posztódarabbal befőttek. Ez eljárást többször megismételve, az ekként rétegenként elhelyezett papírlapokat kisajtolták, azután a papírlapokat gyepen kitergetve vagy kötelekre aggatva megszáritották, majd vékony állati enyvréteggel tömítették s végül simára hengerelték. Ezeken a kézzel merített papírokon bordázat alakjában látható a rosta huzalainak a lenyomata. A legtöbb papírmalom olasz mintára, a merítő rosta közepére valami drótból készült alakzatot illesztett, melynek körvonalai a kész papirosra többé-kevésbé élesen láthatók. Ez az ábra a vízjegy. Az eddig ismert legrégebb vízjegy 1282-ből való.

Ma már gyári úton állítják elő a papirost, a rongyot részben vagy egészben nyers növényi rostokkal, leggyakrabban finomra csiszolt fűrészporral helyettesítik, maró vegyszerekkel erjesztik s különböző ásványi anyagokkal tömítik, ami a készítmény tartósságát rendkívül csökkenti. A tisztán fából készült papiros – az ujságpapír – gyorsan sárgul, törékeny s néhány évtized múltán teljesen szétmálik. Jobb a cellulozéból, vagyis sejtanyagból készített papiros. A cellulozét rendszerint fenyőfélékből állítják elő, melynek finom forgácsát szódás vízben kifőzik s ekként kilúgozzák belőle a rostok közé kevert idegen elemeket. A kilugozott sejtanyagot azután különböző szűrő- és tisztítógépek segélyével minden piszoktól és idegen anyagtól megtisztítják. A kellőképp erjesztett pép már most drótfonadékból készült végnélküli rostára kerül, mely hengereken forog lassabban vagy gyorsabban, aszerint amint vastagabb vagy vékonyabb papiros előállításáról van szó. A rostán mozgó papirosépéből szívókészülékek vonják el a fölös víztartalmat, míg egy fölötté alkalmazott henger a papírlap simaságát mozdtítja elő s egyúttal a vízjegy benyomására szolgál. A rostáról a még nedves papírréteg végnélküli nemezszövetszalag útján a préselő-hengerek közé, majd pedig a gőzzel melegített szárító-hengerek közé kerül. Az ekként előállított papirosszalagot azután vagy ívekre metszik, vagy amennyiben rotációs gépek alá szánják, egyszerűen felgombolyítják.

Ha még főlemlítjük a pálma leveleit, melyeket Kelet-Indiában még ma is használnak író-anyagul, úgy kimerítettük mindazon anyagok felsorolását, melyeket irodalmi célokra rendszeresen igénybe vettek a kulturánk kialakításán munkálkodó népek és nemzedékek.

4. Az íróeszközök

Az előbbi fejezetben felsorolt különböző írásanyagokra a szöveget különböző eszközökkel rögzítették meg. A szumirok és asszirok a még lágy agyagba a mai palavesszőhöz hasonló, egyik végén háromszögű gúlaalakúra hegyezett vesszővel rótták sokszor mikroszkopikus írásjegyeiket. Ehhez a szerszámhoz sokban hasonlított a görögök és rómaiak *stilusa*, mely fából, csontból vagy fémből készült s gyakran figurális dísszel volt ellátva. A stílussal a viasszal bevont fa- vagy csonttáblákra írtak, míg a chartára az egyiptomiak íróeszközüvel az *írónáddal*, vagyis *calamusszal* jegyezték fel gondolataikat. A calamus egyik végét a tollkással (*scalpellum*) épúgy metszették meg, mint később a lúdtollakat s az írás jellege a széles vagy keskeny hegytől függött. Az írás közben letompult calamus-hegyet azután a másolók kezügyében tartott *csiszolókövön* (*spumex*) köszörülték ismét hegyesre. A tajtkövet egyúttal a chartán vagy pergamenten lévő apró egyenetlenségek lecsiszolására is fölhasználták, a középkorban pedig a mai radírgummi módjára a fölösleges vagy hibás szövegeket tüntették el vele. Az ókorban a fölösleges szöveget nedves spongyával mosták le a papyruszról. A

calamus mellett már a klasszikus ókorban feltűnik a mai acéltollakhoz hasonló csontból vagy bronzból készült, hasított hegyű írótoll, míg a madarak, elsősorban ludak tollából metszett *pennát* csakis a klasszikus korszak vége felé kezdték használni. A penna azután a középkor folyamán kizárólagos uralomra jutott s csupán a XIX. század folyamán adott helyet szívós és hosszú küzdelem után az acéltoll egyeduralmának.

Gondos kivitelű kéziratoknál már a görögök és rómaiak is előre *megvonalozták* a chartát. A vonalközöket körzővel jelölték ki s a vonalakat a vonalzó mentén egy vékony kerek ólomkoronggal vonták meg. A középkorban az ólomkorongot ólom- vagy ezüstvessző helyettesítette, míg a szintelen vonalakat egy fából készült tompa árral a *ligniculum*-mal állították elő.

Már az egyiptomiak is kétféle *tintát*: feketét és pirosat használtak; amazt korom és enyves víz keverékéből, emezt cinóberből állították elő. A görögök és rómaiak fekete tintája gummival kevert borseprű és elefántcsontkoromból készült, melyet vízzel hígítottak. Emellett a tintahal váladékát, a szépiát is felhasználták írásra. Minthogy azonban e tinták a pergamentre rosszul tapadtak, később a vastartalmú gubacsból készült tinta került alkalmazásba. A kései középkorból fennmaradt recipék szerint a tinta előállításához szükséges legfőbb kellékek a gubacs meg a vitriol. A fejezetcímek, meg a kezdősorok már a klasszikus ókorban is gyakran piros tintával irattak. E célra az egyiptomiaktól kölcsönzött kékespiros cinóber mellett a sárgás-vörös miniumot is fölhasználták. A piros tinta az egész középkor folyamán is nagy népszerűségnek örvendett. Mellette a Kr. u. XII. századtól kezdve a kezdőbetűk, szókiemelések elvétve kék s még ritkábban zöldszínű tintával is készültek. Az arany- és ezüsttinta, melyet a bizánciak bíborszínűre festett bőrhártyán már a Kr. u. III. században alkalmaztak, egész a XI. századig divatban volt.

Az ilyen tintával írt kéziratokat *arany kódexeknek* szokás nevezni. Egyik legszebb *codex aureus* a gyulafehérvári püspöki könyvtár tulajdona. Alkalmazását a XV. századi humanisták újra föllelevenítették, de ezúttal inkább csak a fényesen diszített kéziratok címlapjaira korlátozták.

A könyvnyomtatás, vagy mint kezdetben nevezték: a «mesterséges írás» eszközeiről később fogunk megemlékezni.

5. A legrégebbi könyvek és könyvtárak

A könyvek előállításához használt anyagoknak általában két nagy ellenségük van: a tűz és a víz, melynek a könyvek nagyrésze áldozatául is esett. Csupán egyetlen anyag van, mely e két elem pusztításainak sikeresen képes ellentállani: az agyagtábla s ennek köszönhető, hogy a legújabb kor ásatásai az oly népek könyvtárait, akik följegyzéseikhez agyagtáblákat használtak, könyveikkel együtt hozták napfényre, míg a romlandóbb anyagokra író népeknél legfeljebb a könyvtári helyiségek alapfalait voltak képesek föltární.

Ilyen szerencsés helyzetben lévő népek a szumirek és a kulturájukat kisajátító asszirok, valamint Kréta szigetének őslakói.

Talán a világ legrégebbi könyv- és levéltára került napfényre ilyenformán a régi Babilonia egyik ősi városában, Nippurban, melyet Kalneh neve alatt emleget a Szentírás. A több ezer agyagtáblácskából álló lelet, mely a város főistene, En-Lil (a bibliai Bél) templomához tartozó papinegyed romjaiból került elő, két egymástól igen távol eső korszak gyűjteményének maradványa. A táblák egy része még a szumirek idejében készült a Kr. e. III. évezredben s valószínűleg az elamiták betörése alkalmával Kr. e. 2200 körül a templom rombadőlével

egyidejűleg került a föld méhébe, míg másik részük az újbabiloniai korszakban, tehát a Kr. e. VII. és VI. században keletkezett templomi könyvtár maradványai.

E testületi könyvtárak mellett előkerült egy asszir királyi gyűjtemény is, a Kr. e. 626-ban elhalt Assur-bani-pál könyvtára, mely a ninivei királyi palota két kis szobáját s egy pompás domborművekkel díszített keskeny, de hosszú csarnokát foglalta el. Az ezen helyiségekben talált egész és töredékes ékírástos táblácskák száma meghaladja a húszezret s tartalmuk, a mai könyvek formájában kiadva, több mint ötszáz, egyenként 500 lapra terjedő negyedréti kötetet tenne! Assur-bani-pál részben elődeitől örökölte, részben maga gyűjtötte ezt a hatalmas anyagot, még pedig igen erőszakos módon. Fennmaradt egy levele, melyben arra utasítja egyik ügyvivőjét, hogy járja be Borszipa összes házait és templomait s az ott talált táblákat, főleg a ritkaságokat vegye el és küldje meg neki. Sokat maga másoltatott s e másolatokat saját névalírással is elláttatta. E névalírástos bélyegzők a világ legrégebbi exlibriszei. A táblák elorzóit a király az aláírások némelyikében épúgy megfenyegeti Nebo isten haragjával, mint ahogy a középkori barátok átkozódnak kézírataikban a minden időben elterjedt könyvtolvajok ellen.

A babiloniai téglakönyvtárakban a cserepek valószínűleg agyagból égetett polcokon voltak egymásra halmozva. Az egyes cseréprétegek tetején kisméretű tájékoztató táblácskák voltak, melyek az eligazodást megkönnyítették. Sőt néhány katalógus-töredék is fennmaradt. A könyvtárt valószínűleg az udvarnál megfordult tudósok is használhatták.

A krétai ásatások folyamán felszínre került több ezer kép- és vonalas írásjegyekkel borított táblácska jelentését mindeztideig nem sikerült megfejteni s így nem is tudjuk, hogy ez a Kr. e. II. évezredbe visszanyúló lelet, amelynek hire Minos király könyvtára címen járta be a sajtót, csakugyan téglakönyvtár maradványa-e, vagy pedig – ami valószínűbb – leltári feljegyzések tömege.

Az époly törékeny, mint gyúlékony és könnyen rothadó papyruszra író egyiptomiaknál ilyen könyvtári leletek természetesen nem kerültek napfényre. Már az óbirodalom (Kr. e. 2800–2300) idejéből maradtak ugyan ránk egyes feliratok, melyek egy-egy király «összegyűjtött könyveinek tartományáról» emlékeznek meg, de maguk a könyvtárak teljesen elpusztultak. A templomok mellett fennállt könyvtáraknak is csak a hire, vagy legjobb esetben a helyisége maradt reánk. A legérdekesebb ilyen könyvtári helyiség az edfui templom előcsarnokában maradt fenn a Ptolemaiosok idejéből. Falaira 37 különböző, ma még az egyiptológusok előtt is sokszor rejtélyesnek hangzó könyvcím van vésve s ez a falra véssett katalógus elég jól tájékoztat az ilyen templomi könyvtárak jellegéről. E könyvtárak túlnyomóan a templomi szertartásokhoz szükséges liturgikus könyvekből, továbbá olyan munkákból állottak, amelyekre a papságnak egyéb hivatalos ténykedése közben szüksége lehetett. A feliratokból az is kiderül, hogy az egyiptomiak könyveiket, amelyeknek tekercs formájuk volt, szekrényekben őrizték.

Habár az egyiptomi könyvtárak mind egy szálig elpusztultak, maga az egyiptomi könyv nem ismeretlen előttünk, csak hogy a meglehetősen nagy számban fennmaradt papyrusz-emlékek vagy a sírok mélyéből, vagy pedig a régi városok határaitban képződött szemétdombokból kerültek elő. Mindez emlékeket a Kairótól délre elterülő, rendkívül száraz éghajlatú országrész oly magasabb pontjain találták, ahová sem az árvíz, sem a talajvíz el nem ért. A legtöbb lelet a mai Medineh-el Faijûm környékéről való s e leletek zöme Bécsbe került Rainer főherceg papyruszgyűjteményébe. A sírokban s egyebütt talált papyrusz-leletek azt mutatják, hogy már az egyiptomiak is szívesen díszítették könyveiket színes képecskékkel, miniaturákkal vagy egyszerű tollrajzokkal.

A régi zsidók könyvtári viszonyairól alig tudunk valamit. Állítólag Hiskias király már a Kr. e. VII–VI. században létesített Jeruzsálemben nagyobb könyvgyűjteményt, a talmudi korszakban pedig, vagyis a Kr. u. III. évszázad óta minden községnek megvolt a maga szentíratokból

álló gyűjteménye, sőt körülbelül Jeromos korában (Kr. u. IV. század második fele) a magán-könyvtárak is gyakoriak voltak. Könyveik azonban mind elpusztultak s tartalmuk csak kései másolatokban maradtak reánk.

6. A görög-római korszak

A görögök és rómaiak az egyiptomiaktól nem csupán a könyvek anyagát, hanem alakját is átvették, vagyis a klasszikus irodalmak alkotásai papyrusz-másolatokban és tekercs-formában kerültek forgalomba. A legrégebb reánk maradt görög papyrusz-tekercs egy a Kr. e. IV. század vége felé Egyiptomban elhalt hellén telepes sírjából került napfényre. Már e töredékes emléken is hasábokra osztva folyik a szöveg a 19 cm magas és 22 cm széles charta-lapokból összeragasztott szalagon s ez a beosztás a későbbi századokban is tartotta magát. A tekercsek hossza tetszésszerűen lehetett, bár valószínű, hogy a nagyobb terjedelmű munkákat kezdettől fogva több tekercsre elosztva másolták, minthogy a túlhosszú tekercsek le- és fölgöngyölítése igen kényelmetlen volt. Célszerűségi okokból később általában csak kisebb terjedelmű tekercseket állítottak elő s a hosszabb lélekzetű munkákat rövidebb könyvekre osztva a könyvek számával azonos számú tekercsekre másolták. Történelmi s más hasonló természetű prózai munkák egy-egy könyve átlag három-négyezer szövegsorból, költői művek pedig átlag hétszáz-ezer verssorból állott. A jó kiállítású irodalmi papyruszok szöveghasábjai átlag 6–10 cm szélesek s úgy voltak írva, hogy a sorkezdetek pontosan fődözték egymást. A másoló a szöveghasábok fölött és alatt meglehetősen széles peremet hagyott, mivel a charta szélei könnyen kirojtosodtak; viszont a hasábközök igen keskenyek voltak, úgy hogy a széljegyzetek számára alig maradt hely. A tekercsek magassága 5 cm és 30 cm közt váltakozik s ennek megfelelően a hasábok sorszáma is igen különböző: 7 és 50 közt ingadozik. A könyv címét vagy a tekercs előlapján, vagy pedig a szöveg végén, az ú. n. zárósorokban (κολορώυ) tüntették fel. Ez utóbbi eljárás a tekercsformával kapcsolatos; mivel a szöveg vége a tekercs legbelsejébe került, ez a rész volt legjobban megóva az elrongyolódás veszélyétől s így a könyv legfontosabb része, a címe, a szöveg végén volt a legvédelettebb helyen. A mai könyv formánál a végső lap épúgy ki van téve az elrongyolás veszélyének, mint az első lap s mégis úgy a középkori kéziratokban, mint a legrégebb nyomtatványoknál is igen gyakori a kolofonba helyezett cím, mely a régi tekercsformának egy immár célszerű jellegéből kivetkőzött maradványa. A tekercs összegöngyölítését egy az utolsó laphoz illesztett s a tekercs magasságánál némileg hosszabb pálcika, az *omfalon* vagy *umbilicus*, nagyban megkönnyítette. Az umbilicus fából vagy csontból készült, néha tarkára volt festve s esetleg gombokban (cornua) végződött. Az umbilicusra felgöngyölített tekercset rendszerint fonállal kötözték össze, de díszesebb kiállítású példányokhoz élénk színűre festett pergamen-tokot, paenulát is készítettek.

Voltak-e a régi görögöknek s az őket utánzó rómaiaknak illusztrált könyveik, oly kérdés, melyre emlékek híján, csak föltevással felelhetünk. Tekintve, hogy az egyiptomiak halottaskönyveinek legrégebb példányait is díszítik képek, nincs kizárva, hogy a könyvillusztrálás a görögöknél is korán lábrakapott. Hogy az alexandriai korszak óta a könyvillusztrálás a görögöknél is el lehetett terjedve, azt közvetve néhány középkori miniatura igazolja, melynek felfogása egészen hellenisztikus ízű. Tankölteményeknél s természettudományi műveknél a magyarázó képek oly szükségképi kiegészítői a szövegnek, hogy az ily természetű munkák illusztrálását még azok sem tagadják, akik egyébiránt nem hiszik, hogy a görögök és rómaiak illusztráltak volna könyveiket.

A könyvkereskedelem leelőször Athénben fejlődött ki az V. század utolsó éveiben s eleinte valószínűleg csupán a magántulajdonban volt példányok vételére és eladására szorítkozott. Aristophanes Madarak c. vígjátékában említi az athéni könyvpiacot s Diogenes Laërtius

szerint az athéni könyvárusok szemelvényeket olvastak fel áruikból, bizonyára azért, hogy ezzel vásárlásra csábítsák a boltjaikban megforduló egyéneket. A Kr. e. III. században a görög könyvkereskedelem súlypontja Alexandriába helyeződött, ahol a könyvkereskedők hivatásos másolók útján egész iparszerűen állították elő a könyveket, még pedig a királyi könyvtárban rendelkezésre álló példányok alapján. A Krisztus születését megelőző években azután Rómában is nagyobb méreteket kezdett ölteni a könyvek ipari jellegű sokszorosítása és ezzel karöltve a könyvkereskedelem is föllendült. A tömeges másolás vagy úgy történt, hogy a sokszorosítandó munkát egyszerre több másolónak tollba mondták, vagy pedig úgy, hogy a mintát földarabolták s több másoló közt szétosztották részleges lemásolás végett. A másolókat azután hozzáértő emberekkel, rendesen grammatikusokkal átnéztették, akik a tollhibákat több-kevesebb gonddal kijavították. Cicero barátja, a dúsgazdag T. Pomponius Atticus a lelkiismeretes kiadók valóságos mintaképe volt. Augustus korában a Sosiusok tűntek ki ezen a téren. Boltjuk a Janus-átjáró közelében, a vicus Tuscuson volt. A könyvesboltok ajtófélfáit teleragasztották a könyvek címét felsoroló hirdetésekkel, a boltokban lévő asztalokon pedig az újdonságok közszemlére voltak kiállítva, míg a többi áru a falak mellett elhelyezett polcok rekesztékeiben volt elraktározva. A székvároson kívül a római birodalom egyéb városaiban is voltak könyvkereskedések. Pompei romjai között ma is fölismerhető belső berendezéséről és feliratairól az egyik könyvárus boltja s a vele kapcsolatos másolóműhely. A galliai Lugdunum (Lyon) könyvkereskedését pedig Plinius említi.

Az első nagyszabású és tervszerűen elrendezett könyvgyűjteményt görög földön Aristoteles teremtette meg. Könyvtárát hosszas hanyattatás után Kr. e. 84-ben Sulla magával vitte Rómába s megnyitotta a nyelvtudósok és könyvkereskedők előtt. Úgy ezt a gyűjteményt, mint egyéb magánkönyvtárakat terjedelem és irodalmi jelentőség szempontjából messze túlszárnyalta a Ptolemaiosok alexandriai nagy könyvtára, melynek legfőbb fejlesztője Ptolemaios II. Philadelphos (Kr. e. 282–247/6) volt. A könyvtár, mely Kallimachos idejében állítólag 400.000 vegyes és 90.000 egyszerű tekercsből állott, a város Bruchion nevű negyedében, a kikötőtől meglehetősen messze volt elhelyezve s így ha igaz az, hogy Kr. e. 47-ben az akkor már hanyatlás állapotában lévő gyűjtemény a kikötőben dühöngő tűzvész áldozata lett, ez csak úgy képzelhető, hogy Julius Caesar a könyvtárt hadizsákmányként Rómába akarván vitetni, ez a tűzvész kitörésekor behajózásra készen a kikötőben vesztegelt. Az alexandriai kir. könyvtár nem csupán a benne felhalmozott irodalmi kincsek roppant gazdagságának köszönheti nagy kulturális jelentőségét, hanem annak is, hogy az ott folyó rendezési és szövegkritikai munkálatok kapcsán kialakult a közhasználatra szánt példányok hagyományos formája, amely az alexandriai könyvkereskedelem útján az egész akkori művelt világban gyökeret vert.

Nincs ily világgraszoló jelentősége annak a másik nagyszabású görög könyvtárnak, melyet I. Attalos (Kr. e. 241–197), vagy fia, II. Eumenes (Kr. e. 197–151) teremtett meg Pergamonban s amely még az I. század 40-es éveiben is, amikor Antonius odaajándékozta Kleopátrának, 200.000 egyszerű tekercsből állott. E könyvtár épületeinek alapfalait nemrégiben föltárták a pergamoni akropoliszon, még pedig Athena templomának szentélyében. Persze a fából készült könyvtári berendezésnek semminemű nyoma sem maradt reánk. Úgy látszik innen terjedt el a görög-római korszakban az a szokás, hogy a könyvtárakat valamely oszlopcsarnok (porticus) mögött szerették elhelyezni.

Rómában a könyvtárak létesítésének gondolata a görög műveltség terjedésével karöltve vert gyökeret. Legelőbb is több magánkönyvtár keletkezett, még pedig a Görögországból és Ázsiából hadizsákmányként elhurcolt irodalmi kincsekből. A legelső közkönyvtárt is magánember létesítette: a hadvezérnek és szónoknak egyaránt kiváló C. Asinius Pollio, még pedig a Kr. e. 39. évi dalmáciai hadjáratból ráeső zsákmány terhére. Ezt a gyűjteményt csakhamar elhomályosította az a két fényes könyvtár, mellyel Augustus császár ajándékozta meg a római polgárságot. Mindkettő két részre oszlott: a görög és latin könyvek csoportjára, melyek

raktárait fényes díszterem kötötte össze, amely olvasóhelyiségül is szolgált. Az egyik a Palatinuson, Apolló templomának oszlopcsarnoka mögött, a másik a Mars-mezőn, Octavia csarnokával kapcsolatban nyert elhelyezést. Mindkettőt tűzvész pusztította el: emezt Kr. u. 80-ban, amazt pedig úgy látszik csupán 363-ban. Augustus példáját nem egy későbbi császár követte. Alapításaik közül leginkább kimagaslik a Traján császár létesítette *Bibliotheca Ulpia*, mely még a Kr. u. V. században is fennállt. Császárok és magánosok utóbb nem egy vidéki városban is létesítettek több-kevesebb fényűzéssel berendezett közkönyvtárakat, melyekről ma már csak igen hézagos tudomásunk van egy-egy irodalmi utalás, feliratos köemlék vagy az ásatások alkalmával felszínre került alapfalak révén. Kiválik közülök a kisázsiai Ephesos-ban a Kr. u. II. század elején Celsus proconsul tiszteletére emelt könyvtár díszes terme, melyet a proconsul fia létesített, aki egyúttal 25.000 dénárnyi alapítványt is tett az épület fenntartására és könyvek vásárlására. A terem oldalfalai mentén három emelet sorban elhelyezett fülkék polcokkal voltak ellátva s ezeken voltak fölhalmozva a tekercesalakú könyvek. Összesen 14.000 tekercs fért el ezekben a fülkében.

A főbb közkönyvtárak vezetését úgy a görögök, mint a rómaiak nevesebb tudósokra bízták. Latin címük: *procurator bibliothecae* s évi fizetésük 60.000 sestertius (kb. 15.000 svájci frank) volt. Az alsóbbfokú könyvtári személyzet, mely a sajátképi könyvtári teendőket: a kéziratok rendezését, katalogizálását, jókarbantartását és az olvasók kiszolgálását látta el, a rabszolgák sorából került ki.

Mind e közkönyvtárak szellemi kincseiből semmi sem maradt reánk, a görög és latin irodalom alkotásait csupán későbbi másolatok s az egyiptomi görög telepek szemétdombjairól újabban előkerült, egykor kiselejtezett papyrusztöredékek őrizték meg a számunkra. A közkönyvtárak sorsában osztoztak a magánosok, írók, tudósok, irodalombarátok és bibliománok gyűjteményei, melyek száma légió lehetett, hiszen már Seneca ostromozza azokat, akik számtalan könyvet halmoznak fel lakásukon, holott egész életükben alighogy a címeket olvassák el. Csupán a láva alá temetett Herculaneum egyik villájában akadtak több száz félig elszenesedett papyrusz-tekercsre, melyek túlnyomó részét máig sem sikerült kigöngyöltíteni. A szűk szobácska, melyben erre az értékes leletre bukkantak, köröskörül embermagasságig polcokkal volt bútorozva, melyek párkányát a főbb írók és bölcselők mellszobra díszítette.

A keresztények, akiknek egész hitvilága a Szentírás s annak magyarázatain épült fel, természetesen szintén nem nélkülözhatték a könyvtárakat. Könyveiket a drága és törekeny papyrusz helyett az olcsóbb és tartósabb pergamenre másolták, melynek lapjait a mai könyv alakjának megfelelően hajtogatták össze és fűzték egybe. Ezt az új könyvformát, a *kódexet* a rómaiak eleinte csak tankönyvekhez s egyéb gyakorlati célokat szolgáló kiadványokhoz használták. Általános elterjedéséhez bizonyára nagyban hozzájárult a mindjobban megerősödő kereszténység, mely szerkönyveit és vallásos iratait ebben a formában állította elő. A kialakuló keresztény könyvtárak, római mintára, a templomokkal kapcsolatban állítottak fel. Így tudjuk, hogy Alexander püspök († 309) Jeruzsálemben templomi könyvtárt létesített. Példáját a többi egyházközség is követte. Rendszerint a bazilikák hármaskörben záródó apszisának egyik ilyen rekesztéke tartalmazta a könyvtárt. A legnagyobb templomi könyvtárt Pamphilus († 309) alapította Caesareában s ez utóbb 30.000 kötetre szaporodott. A római Szent Lőrinc-bazilika könyvtára Damasus pápa alapítása volt a IV. század végén. Az első császári gyűjtemény, mely a kereszténység iratait is figyelembe vette, Konstantinus byzanci könyvtára, mely a császár halálakor csupán 6900 kötetet számlált. Theodosius idejében e könyvtár hét másolót foglalkoztatott s így nem csoda, hogy a császár halálakor állománya 100.000 kötetre rúgott. 477-ben leégett s ezzel a katasztrófával, melynek időpontja szinte egybeesik a nyugatrómai birodalom bukásával, lezárhatjuk a könyvtárak ókori történetét.

7. A középkor és a reneszánsz

A középkorban a kódexforma kizárólagos uralomra került. A könyveket eleinte pergamentre, később – főleg a XIV. századtól kezdve – javarészt papirosra írták, de a díszesebb kiállítású könyvekhez még a reneszánsz idejében is szinte kizárólag pergamentet használtak. A könyvek előállításával jobbra a szerzetesek foglalkoztak, még pedig úgy a görög, mint a latin egyház kolostoraiban. Ez a szokás a kereszténység első századaira megy vissza: hiszen már alexandriai szent Makár († 390) irányítása mellett a remeték egész serege dolgozott a könyvek másolásán. A keleti mintára berendezett kolostorok Nyugateurópában, jelesül Itáliában és Galliában még a IV. században meghonosodtak. Szent Benedek, aki a későbbi irodalmi tekintetben is nagyhírű montecasinói kolostort megalkotta, a szerzetestársai számára kidolgozott szabályokban a testi munka mellett az elmélkedést és az olvasást is lelkükre kötötte, habár az a nagyarányú másolói munkásság, melyet a későbbi századokban úgy a bencések, mint más szerzetesrendek kifejtettek, aligha lett volna inyére. A dolgok ilyenén fejlődéséhez a lökést Cassiodorius, a gót Theodorik egykori kancellárja († 583 kör.) adta meg, aki a VI. század közepe táján Vivariumban maga is kolostort alapított és szerzetestársait egyre könyvek másolására sarkalta. Példáját azután a többi kolostorokban is követték. Elsősorban az ír kolostorokban, ahol egészen sajátos betűtípusok és keleti hatás alatt álló fonatos könyvdíszek fejlődtek ki, melyeket az ír misszionáriusok az európai szárazföldön is elterjesztettek. Ír alapítások Corbie Franciaországban, Bobbio Olaszországban és Sanct Gallen Svájcban. A sanct-galleni rendháznak pl. külön írószobája (*scriptorium*) volt, melyet 6 ablak világított meg s amely a szoba közepén álló nagy asztalon kívül 7 falmenti íróasztallal is fel volt szerelve. Legtöbbször azonban a keresztfolyosó néhány fülkéjét rendezték be a másolók számára s itt bizony télvíz idején nehezen ment az írás. Egy bajor szerzetes pl. panaszosan említi, hogy dermedt ujjakkal másolta Szent Jeromos zsoltármagyarázatait. A munka gyorsítása érdekében a mintául szolgáló kéziratot gyakran ívekre bontották s több másoló közt osztották szét. Így történt, hogy egy-egy kódex több kéz munkája.

A szerzetesek nemcsak másolták, hanem *rubrikálták*, vagyis piros kezdőbetűkkel és felírásokkal is ellátták könyveiket, sőt a díszesebb példányokat *illuminálták* is, azaz festett díszbetűkkel (*inicialé*) és képekkel (*miniatura*), valamint lapszéli díszekkel is ékítették. Különböző könyvfestőiskolák alakultak ki, amelyek termékei annyira jellegzetesek, hogy a díszek alapján a kéziratok keletkezési helyét és idejét is meghatározhatjuk. Az eleinte pusztán ornamentális dísz a karoling-korszakban (VIII–X. század) a szöveget megjelenítő képek egészítik ki. A XII. század óta világi könyvek illusztrálására is vállalkoztak s a XIV. században a miniatura valóságos festménnyé lesz. Természetesen ettől az időtől kezdve a miniátorok közt egyre több világi művész is akadt. Ekkor a francia és burgund-németalföldi iskola állott a legmagasabb fokon. Francia hatás alatt fejlődött ugyane században a cseh iskola, mely a magyarországi termékekre is befolyással volt. Legszebb miniált könyvünk a Nagy Lajos király számára készült bécsi képes krónika, melynek miniaturái középolaszországi hatás alatt állanak. A XV. század bibliofiljei a németalföldi művészek mellett főleg az olasz mestereket kedvelték. A Mátyás királyunk budai könyvtára számára készült díszes kéziratok javarésze szintén olasz termék. Különösen a firenzei Attavantest kedvelte.

A szerzetesek nemcsak a könyvek másolásával és kifestésével, hanem bekötésével is foglalkoztak. A szíjjakra fűzött könyvtestet deszkafödéllel látták el, amelyet különböző állati bőrökkel borítottak. Egyik-másik szerzetesház kifejezetten oly céllal kapott vadászati jogot, hogy az elejtett állatok bőrét könyvek bekötésére használja. A könyvek előállításának munkájából az apácák is derekasán kivették a részüket. Az arlesi (délfraanciaországi) apácák már a VI. században híresek voltak másolói tevékenységükről. Hazánkban még a XVI. század elején is működtek buzgó apáca-másolók: Ráskai Lea és Sövényházi Márta, akiknek több nyelvemlékünket köszönhetjük. Természetesen világi papok is foglalkoztak könyvek előállításával. Így

Westfáliai Stephani Henrik csukárdi (Pozsonym.) plébános 1377-ben másolt, festett és kötött egy misekönyvet Imrefia János pozsonyi kanonok számára.

A XI. századtól fogva azután világiak is mindnagyobb számban vesznek részt a könyvek előállításában. A kultúra egyes gócpontjai ezek a mesteremberek egyre nagyobb számban telepsznek meg – egy 1180 tájáról való oxfordi okiratban pl. három betűfestő, egy könyvkötő, egy másoló és két hártyakészítő neve szerepel – s az egyetemek kiváltságaikat rájuk is kiterjesztik. Különösen föllendült az üzletszerű könyvkészítés a humanizmus idejében, amikor a tudósok és bibliofilek a másolók és könyvfestők egész seregét foglalkoztatták. A megrendelők ekkor már nem közvetlenül tárgyaltak a mesteremberekkel, hanem a könyvárus (*stationarius*) útján. A könyvárusok eleinte az egyetemi városokban telepedtek meg, ahol főleg könyvek kikölcsönzésével, zálogüzletek lebonyolításával s az elhalt tudósok hagyatékában talált könyvek értékesítésével foglalkoztak. Közük az egyetemi tanács annyira megkötötte, hogy az igazi könyvkereskedelem inkább a nem egyetemi városokban lendült fel. A londoni könyvkereskedők már 1403-ban céhben tömörültek. Párisban, mely a XIII. és XIV. században a könyvkereskedelem legfőbb gócpontja volt, a könyvárusok a Miasszonyunkról nevezett székesegyház előtti térségen tanyáztak. A XV. században főleg Milano, Velence és Firenze voltak a legfőbb könyvkereskedelmi gócpontok. A reneszánsz legtekintélyesebb könyvárusa a firenzei Vespasiano da Bisticci (1421–1498) volt, az első modern szabású könyvkereskedő. Vele álltak összeköttetésben a kor legkiválóbb könyvgyűjtői, köztük hazánkban Vitéz János, Hasznos György és Janus Pannonius. Német földön Diebolt Lauber fejtett ki nagyobb tevékenységet az elzászi Hagenauban.

A szerzetesek eredetileg saját rendházaik számára másolták könyveiket s csupán később gondoltak arra, hogy termelésük fölöslegét áruba bocsássák, vagy elajándékozzák más szegényebb kolostoroknak, vagy egyeseknek. A bencéseknek, cisztercieknek, karthausiaknak, majd a koldulórendeknek, jelesül a ferencéseknek és döméseknek mindenfelé kisebb-nagyobb könyvtáraik voltak, melyek egyrészt a rendtagok lelki táplálékául szolgáltak, másrészt a szerzetesi iskolák tankönyvszükségleteit voltak hivatva kielégíteni. A leghíresebb kolostori könyvtárak Bobbióban, Monte Cassinóban, Yorkban, Canterburyben, Fleuryben, Clunyben, St.-Gallenben, Fuldában és Reichenauban virágzottak. A legtöbbjük vagy a protestantizmus elterjedésekor, vagy az egyházi javak elkobása alkalmával elpusztult s az a néhány, amely eredeti helyén mindmáig fennmaradt, igen megtizedelve származtatta át a jelen korra régi állományát. Hazánkban a pannonthalmi bencés apátság 1093. táján 80 kódexszel rendelkezett. A pécsváradi apátságnak kétes hitelű alapító oklevele pedig 35 kötetet sorol fel, de ez a szám valószínűleg a XIII. századi viszonyoknak felel meg, amikor az oklevelet átírták. A pannonthalmi könyvek lajstromában a Donatus-féle Grammatika, továbbá Cato, Cicero és Lucanus művei is szerepelnek, ami arra vall, hogy ez a gyűjtemény tanítói célokat is szolgált. E könyvtárak, sajnos, mind egy szálig elpusztultak.

A kolostori könyvtárakat elsősorban a rendház tagjai használták, akiknek a könyvtáros (*armarius*) a nagybőjt elején egy-egy könyvet kiosztott, melyet a következő év nagybőjtjén tartoztak visszaszolgáltatni, amikor egyúttal az olvasottakról is beszámoltak. Ugyancsak a könyvtárból kerültek ki azok az épületes könyvek, melyeket az ebédlőben az étkezés tartama alatt felolvastak, valamint az újoncok kiképzéséhez szükséges könyvek. De a kolostoron kívül is adtak kölcsön könyveket, még pedig a kézirattal egyenlő, vagy annál nagyobb értékű zálog ellenében. A könyveket részint ládákban, részint a keresztfolyosó falmélyedéseibe épített szekrényekben, részint könyvraktárul berendezett cellák, vagy főleg a XV. század óta e célra épített könyvtárszobák állványain helyezték el. A szekrényeket vagy állványokat rendszeren nagy betűvel, a rézsutos polcokat római számokkal jelölték s a polcokra *fektetett* könyvek gyakran még külön sorszámot is kaptak. A könyvek tehát ily fajta jelzéssel voltak ellátva: A. 11. 3., ami annyit jelent, hogy az illető kötet az A szekrény II. polcán a 3. helyet foglalja el.

Ez a *helyhez kötött* felállítási mód, mely némely könyvtárban ma is divatban van. A könyvekről leltári jegyzékeket is készítettek. A gondosabb kivitelű katalógusokban a rövid címen kívül rendszeren a kódex második levelének kezdősorát is kitüntették, ami a könyvek azonosítását tette lehetővé. A könyveket sokszor tartalmuk szerint csoportosították. A szakbeosztásra tipikusnak tekinthetők a Urbinói hercegek 1482. évi könyvtárjegyzékének szakcsoportjai: Szentírás, Egyházatyák, Orvostudomány, Jogtudomány, Csillagászat, Történelem, Költészet, Nyelvészet, Szónokok és egyebek, Görög könyvek, Zsidó könyvek.

A kolostorokon kívül a székesegyházak legtöbbje is rendelkezett kisebb-nagyobb könyvgyűjteménnyel, melyet részben a papság, részben a megbízható világiak használtak. E könyvtárak vagy a sekrestyében, vagy ezzel szemben a templom másik oldalán nyíló helyiségben, esetleg a toronyszobában, vagy pedig a félmagasságban beboltozott mellékhajó felső részén nyertek elhelyezést. A kései gótika egyik szép terméke a bártfai Szent Egyed-templom faragott és festett könyvszekrénye, mely most a Nemzeti Múzeum tulajdona. Néhány sokat keresett könyvet magában a templomban tettek ki közhasználatra, de hogy lábuk ne keljen, hát odaláncolták őket a pulpitusokhoz. A könyvek leláncolása az egyetemi és kollégiumi könyvtárakban is elterjedt a XIV. és XV. század folyamán s bizonyos haladást jelentett a könyvtári használatban, mert ezeket a leláncolt könyveket (*libri catenati*) az olvasók a helyszínén minden alakosság mellőzésével, szabadon vehették igénybe. Ez a szabadelvű intézkedés némely helyen csak meglehetősen későn lépett életbe s még a XVII. században is tartotta magát.

A székesegyházi könyvtárak egy része még ma is fennáll, így a bambergi, chartresi, kölni, laoni, lyoni, metzi, reimsi, veronai és würzburgi káptalanok gyűjteménye, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Hazánkban a pozsonyi káptalan könyvtára, igaz hogy alaposan megdézsmálva, máig is fennmaradt a székesegyház toronyszobájában. Egyéb székesegyházaink régi könyvtárai, épúgy mint maguk a régi templomok is, mind elpusztultak. Pedig, hogy mily gazdagok lehettek, azt sejteti velünk az az egykorú híradás, hogy pl. az 1276. évi veszprémi tűzvész alkalmával a székesegyház kincstárával együtt 3000 márka értékű könyv is a lángok martaléka lett.

Kisebb-nagyobb könyvgyűjteménnyel egyesek is rendelkeztek mondhatni az egész középkor folyamán. Elsősorban világi papok, akik nagy értéket képviselő kódexeiket legtöbbször valamely kolostor, templom vagy tanintézet könyvtárára hagyták. Így tett a középkor legszenvedélyesebb könyvgyűjtője Bury-i Richárd, durhami püspök, aki könyvet is írt a könyvek szeretetéről s aki diplomáciai küldetéseiben oly sok kéziratot hordott össze, hogy még a hálószobájában is alig tudott mozdulni tőlük. Könyveit az oxfordi egyetem egyik kollégiumára testálta. Nálunk valami Pál nevű jogi doktornak lehetett nagyobb könyvgyűjteménye: legalább az 1267-iki veszprémi tűzvész alkalmával 1000 márka értékű könyve égett oda. A világiak közül egyes fejedelmek váltak ki ezen a téren, kezdve Nagy Károlyon, de gyűjteményük rendszerint halálukkor szétszóródott. A könyvgyűjtés divatja nagyobb méreteket a humanizmus korában élt fejedelmeknél kezdett öltetni. Előljártak az olaszok, akik gyűjteményeiket az udvarukban élő tudósoknak is szívesen megnyitották. Így V. Miklós pápa megalapította a vatikáni könyvtárt, a Mediciek Firenzében a Laurenziánát, Montefeltrói Frigyes Urbinóban a maga könyvtárát, amely később a vatikáni gyűjteménybe olvadt, az Esték a ferrarai könyvtárt, mely utóbb Modenába került. A könyvgyűjtés most már az angol és francia udvarban, Burgundiában, Németországban és Csehországban is lábrakapott.

Az olasz fejedelmeket utánozta a mi Mátyás királyunk, akinek pazarfényű könyvtára, a *Corvina*, a budai vár egy szép termében volt elhelyezve tarka függönyökkel ellátott állványokon. A kéziratok nagy része Olaszországban, jelesül Rómában, Bolognában, Nápolyban s legfőként Firenzében készült, de voltak olyan kódexei is, melyek a Ragusai Félix vezetése alatt álló budai másolóműhelyből kerültek ki. Valamennyi fényesen volt kiállítva, képeiken a

legkiválóbb olasz miniátorok dolgoztak s bekötésük is a király címerével ellátott aranyozott bőrből, vagy ezüst véretekkel ékesített selyembársonyból készült. Mátyás évenként állítólag 33.000 darab aranyat költött könyvtárára, mely a humanisták egyik gyülekező helyévé lett. Az egyházi, világi és klasszikus írókban egyaránt bővelkedő könyvtár kötetszáma ismeretlen. Egy szemtanu 1502-ben 300–400 kötetre becsülte, de minthogy ekkor már javában folyt a kéziratok széthordása, eredetileg bizonyára jóval nagyobb volt az állománya. A II. Ulászló és II. Lajos alatt züllésnek indult könyvtár sorsát megpecsételte Budavár török kézre jutása. A könyvek egy része Kostantinápolyba került, más részük szétszóródott a szélrőzsa minden irányában s igen sok el is pusztult. Ma már csak 156 többé-kevésbé kétségtelen Korvin-kódexet ismerünk s ezek Európa legkülönbözőbb könyvtárait ékesítik. Budapesten mindössze 20 van belőlük, egy az akadémiai, 10 az egyetemi és 9 a múzeumi könyvtárban. Szerencsésebb körülmények között Mátyás király gyűjteménye lehetett volna a magva nemzeti könyvtárunknak, mint ahogy a francia királyok könyvtárából keletkezett a világ legnagyobb könyvtára, a párisi Nemzeti könyvtár. De hát a sors ezen a téren sem volt kegyes hozzánk!

Viszont az is igaz, hogy Mátyás király büszke könyvtárában az akkor még gyermekkorát élő magyar irodalom aligha nyert bebocsáttatást, hiszen valószínű, hogy a nagy király humanista elfogultságában nem fektetett súlyt a még nagyon is darabos nemzeti nyelv jobbára dísztelen, vagy kezdetleges díszű külső mezben megjelent termékeire. Aki ebben az időben magyar nyelvű kódexeket akart látni, annak a nyulak szigetének (mai Szent Margit-sziget), pagonyában elrejtett dömés apácakolostor néma falai közé kellett volna zárandokolnia, amelynek könyvtári cellájában akkori nemzeti irodalmunk igen tekintélyes része meghúzódott, lelki épüléséül az ájtatos sororoknak s az olyan előkelő világi úrasszonyoknak, akik értették az olvasás művészetét s nem vetették meg a hazai nyelvet. Ezt az apáca-könyvtárt, sok más társával együtt, szintén elsodorta a török árvíz, dicsőségét nem zengette meg, mint a Mátyás királyét, humanista költő, de érdemeit minden cikornyás latin versnél ékesszólóbban hirdeti a belőle fennmaradt néhány durva kivitelű, erősen elnyűtt kötet – a szorgos Ráskai Lea és Sövényházi Márta áldott kezemunkája –, mely sokkal nagyobb jelentőségű, előkelőbb helyet foglal el nemzeti irodalmunk történetében, mint Mátyás király selymes fényű olasz hártára írt, aranytól csillogó kódexeinek százai!...

8. A könyvnyomtatás feltalálása és fejlődése

A könyv és vele kapcsolatban a könyvtárügy történetében is új korszakot nyit egy a XV. század közepe táján föllépő találmány: a könyvnyomtatás, vagy mint eleinte néha nevezték a mesterséges írás művészete. Ez az új művészet tette lehetővé, hogy az írással megrögzített gondolat szinte végtelen példányszámban sokszorosíttassék s ekként a legszélesebb körökben elterjesztessék. Nélküle az újkort megindító szellemi mozgalmak: a humanizmus és a reformáció a helyi jelentőség határain túl aligha emelkedtek volna s azóta is minden jó vagy rossz eszme legfőbb hordozója, terjesztője a könyvsajtó.

A könyvnyomtatás, vagyis a kéziratnak domború mozgó betűkből egységes tömbben való ki-szedése és az így nyert, kellőképp befestékezett szedésfelület nyomás útján való sokszorosítása minden valószínűség szerint a mainzi Gutenberg János találmánya. Gutenberg életéről s találmánya kialakulásáról vajmi keveset tudunk. 1400 táján született előkelő patricius családból s mire fölserdült, politikai okokból övéivel együtt menekülnie kellett Mainz városából. Gutenberg Strassburgban ette a számkivetés keserű kenyerét, ahol 1446 tájáig maradt. A gyér följegyzésekből kitetszik, hogy már 1437 körül foglalkoztatta a könyvnyomtatás gondolata s valószínűleg ez eszme megvalósításával kapcsolatban vett fel kölcsönöket 1441-ben és 1442-ben. A negyvenes évek közepe felé visszatérve szülővárosába, tovább folytatta

kísérleteit. Ez időből öt különféle nyomtatványtöredék maradt reánk, melyek valószínűleg Gutenberg sajtójának első termékei. Utóbb nagyobb szabású munkába: a Szentírás kinyomtatásába fogott, de minthogy nem győzte pénzzel, 1450-ben Fust Jánossal, a mainzi polgármester testvérével társult, aki vállalkozásához az elérendő haszon felerészének kikötésével 1600 frtnyi kölcsönrel járult. Gutenberg 1455 körül el is készült a könyvnyomtatás első remekével, az ú. n. 42 soros bibliával, de úgy látszik nem volt kellő üzleti érzéke s nem tudta kellőképp gyümölcsöztetni találmányát, miért is hitelezője bepörölte s a tartozás fejében lefoglalta a biblia betűkészletét. Fust ekkor Schöffer Péterrel társult, aki valószínűleg Gutenberg egyik segéde volt s csakhamar nagyszabású könyvnyomtató munkásságot fejtett ki. De a kinullázott Gutenberg sem maradt tétlen; újabb, az eddigieknél jóval kisebb méretű betűket készített s ezekkel nyomtatta ki 1460-ban a Mainz melletti Eltvilleben a 66 soros Catholicon, egy a XIII. században írt latin enciklopédiát, mely a XV. században is annyira népszerű volt, hogy 1500-ig vagy hússzor kinyomatták. Gutenberg további élete folyásáról igen keveset tudunk. Utolsó éveit a mainzi érsek udvarában s annak kegyelemkenyerén töltötte, míg nem 1467 végén vagy 1468 elején utól nem érte a halál.

Amikor Gutenberg foglalkozni kezdett azzal a gondolattal, hogy írásműveket mechanikai úton sokszorosítsa, bizonyára tisztában volt vele, hogy terve csakis a nyomás technikája útján valósítható meg. Ez a régi technika ekkor már Nyugat-Európában is több százados multra tekinthetett vissza. Eleinte mintázott szöveteket állítottak ily módon elő; a XIV. század vége felé a játékkártyák faducokra vésett körvonalait sokszorosították nyomás útján s csakhamar a szentképeket is ezzel az eljárással gyártották. Az első évszámmal ellátott fametszet 1423-ban készült Németországban és Szent Kristófot ábrázolja. Később ily módon egész képsorozatokot állítottak elő, melyeket rövid magyarázó szöveggel kísérték és könyv alakban egyesítve árusítottak. A magyarázó szöveget eleinte kézírással pótolták, utóbb pedig a képpel együtt a fatáblára vésték. Épen azért sokáig ezeket a vésett szövegű képeskönyveket, az ú. n. dúckönyveket tartották a mozgóbetűvel nyomtatott könyvek közvetlen megelőzőinek. Ez a nézet azonban helytelen, mert a legrégebbi dúckönyvek sem régiebbek 1470-nél, amikor a könyvnyomtatás már javában virágzott. De azért nem lehetetlen, hogy Gutenberg eleinte úgy vélte megoldani a problémát, hogy a fametszetek mintájára fába vési a sokszorosítandó szöveg egy-egy lapját, de kétségtelen, hogy erről a tervről, mint túlságosan nehézkesről csakhamar letett. Annál inkább, mivel a külön álló vésett betűkből összerakott felírások már ő előtte is alkalmazást nyertek – igaz, hogy igen szerény mértékben – a könyvtáblák préselésénél. Amit strassburgi kísérleteiről tudunk, ez arra vall, hogy Gutenberg ily egyes betűket ábrázoló bélyegzők vésésével foglalkozott. Valószínűleg az volt a terve, hogy kellő számú ily vésett betűket állít elő s ezekből rakja össze a szövegsorokat s a sorokból a hasábokat. De hogy a mozgóbélyegzők egységes tömbbé álljanak össze, ahhoz multhatatlanul szükséges volt, hogy az egyes betűk egyforma magas és oldalain simára csiszolt szárral (testtel) birjanak. Ezt vésett betűvel elérni éppoly fáradságos, mint költséges lett volna. Gutenberg csak akkor oldotta meg feladatát, amikor sikerült olyan készüléket előállítania, mellyel egyenlő nagyságú és magaságú betűket önthetett. A könyvnyomtatás találmányának lényege tehát a betüöntő-készülék.

Voltak-e Gutenbergnek a fametszeteken és a könyvkötők betübélyegzőin kívül egyéb, a probléma megoldásához közelebb álló előképei is, az ma már kétséget kizárólag el nem dönthető. Az tény, hogy 1444-ben valami Waldfogel Prokóp Avignonban üzleti összeköttetést keresett a mesterséges írás kiaknázására s az erre vonatkozó oklevél két acélból készült ábécét és cinkből meg vasból készült betűket említ, de nem lehetetlen, hogy Waldfogel épen Gutenberg strassburgi, kezdetleges kísérleteit próbálta hasznosítani. Vállalkozása egyébiránt eredményre nem vezetett. Az is tény, hogy egy cambrai-i apát már 1446-ban vásárolt egy Gallus-féle tankönyvet, mely szerint «formába volt öntve.» A Gallus-féle tankönyv több kiadásának töredékei kerültek elő holland számadáskönyvek kötet tábláiból s minthogy egy

kései, egykorú adatokkal nem támogatott hagyomány szerint a könyvnyomtatás «előképe» feltalálója Coster Lőrinc volt, aki mint gyertyakészítő és korcsmáros 1436–1483 élt Haarlem városában. Azok, akik Costerben szeretik látni a könyvnyomtatás megteremtőjét, ezeket az év és helynélküli nyomtatványtöredékeket Costernek tulajdonítják s bennük látják a könyvsajtó legrégebb emlékeit, jóllehet valamennyit a hetvenes évek közepe tájáról való könyvek tábláiból fejtették ki. Gutenberg ezen állítólagos «előképeit» egy szellemes, de pusztán föltevéseken alapuló elmélet szerint, szár nélküli fémbetűkkel állították elő olyképp, hogy deszkára vagy kemény papírlapra ragasztották a betűket a sokszorosítandó szövegnek megfelelő sorrendben.

Akár mint álljon is ez a kérdés, annyi tény, hogy – mint egy angol szakember írja – Mainzban bizonyították be legelőször annak lehetőségét, hogy nyomtatás útján éppoly szép könyvek állíthatók elő, mint kézimásolás útján és hogy Németországból, nem pedig Hollandiából vitték szét az új művészetet egész Európába, beleértve Hollandiát is. Mainzból kiindulva legelőször német földön terjedt el a futótűz gyorsaságával a könyvnyomtatás. Még a hatvanas években keletkeztek Zell Ulrik sajtója Kölnben, Ruppel Bertholdé Bázelen, Zainer Güntheré Augsburgban és így tovább. Időrendben első a németeké után az olaszok sajtója. Az első itáliai könyvnyomda 1464 körül létesült Subiácon. Vezetői német emberek voltak: Schweinheim Konrád és Pannariz Arnold, akik később Rómába tették át műhelyüket. Valamennyi olasz város közül Velence válik ki e téren, ahol 1469–1500-ig másfélszáznál több nyomda működött. Franciaországban 1470-ben állította fel az első nyomdát a Sorbonne rektora, három bázeli nyomdász segítségével. Hollandiában és Belgiumban 1473-ban Spanyolországban 1475-ben, Angliában 1477-ben állították fel az első könyvsajtót.

Meglehetősen korán, talán még 1471-ben létesült az első magyarországi könyvnyomda, Karai László budai prépost és alkancellár anyagi támogatásával. A Budán, Hess András vezetésével működő nyomda egyetlen évszámmal ellátott terméke egy latin nyelvű magyar krónika 1473-ból. Míg azonban a többi országokban az első sajtót nyomon követte a többi, a budai nyomda csakhamar megszűnt s 1529-ig nem akadt követője. Ekkor létesült az ugyancsak rövid életű nagyszombati könyvnyomda. A XV. század folyamán a budai könyvárusok főleg Velencében és Nürnbergben dolgoztattak, míg a XVI. század elején kiváltképp Krakkó és Bécs látta el hazánk könyvszükségletét. Az első magyar nyelvű könyv, mely hazai földön készült Sylvester János magyar-latín nyelvtana, melyet 1530-ban nyomtattak ki Ujszigeten (Vas vm.).

A könyveket kezdetben oldalanként nyomtatták ki s csupán a hetvenes években tértek át arra az újításra, hogy egy nyomással egy-egy ív két oldalát állítsák elő (pl. az első és 16-ik lapot). Eleinte csupán a szöveget nyomtatták ki s a kezdőbetűk, címfelírások, sőt a művet berekesztő zárósorok (kolofon) pótlását is a másolókra bízták. A legelső színesnyomású kezdőbetűkkel és a nyomdászok nevét is feltüntető nyomtatott kolofonnal ellátott sajtótermék, Fust és Schöffer latin zsoltárkönyve ugyan már 1457-ben napvilágot látott, de ez az újítás csak lassan vált általánossá. Szint oly lassan honosult meg a címlap, melynek első példája 1463-ból való. Kezdetben egy vagy két sorból állott s kizárólag a könyv címét tüntette fel. Később a megjelenés helyére, évére s a nyomtatóra vagy könyvárusra vonatkozó adatok is a címlapra kerültek, melyek addig a kolofonban álltak. Talán a legrégebb példa erre a bővített címlapra 1483-ból való. A képpel díszített címlapra az első példa a Mátyás király udvarában is tevékenyen Regiomontanus 1476-ra szóló kalendárium. A XVI. században az egyre bőbeszédűbb címet igen gyakran kapuzatot ábrázoló fametszettel keretelték. Egyik sikerült hazai példája Heltai *Chronica*-ja (Kolozsvár, 1575). Ugyanebben a században kezdett elterjedni a rézmetszetű címlap, melynek legkiválóbb példáit az antwerpeni Plantin-Moretus-cég szolgáltatta a XVII. század folyamán. Tervező művészei sorában oly kiváló névvel is találkozunk, minő a Rubensé. A XVIII. században e téren a franciák vezetnek, akik a már-már túlterhelt címlapokat mérsékeltebb kivitelű lapokkal helyettesítik. A XIX. században egyre ritkábbá lesz a

képes címlap: helyét a borítékrajz foglalja el, mely színhatásokkal is kívánja fokozni a vásárlók kedvét. Minthogy a legrégebb nyomtatványok lapjai nem voltak megszámozva, a levelek sorrendjének megállapítását azzal könnyítették meg, hogy minden lap alján külön sorban lenyomatták a következő lap kezdőszavát. Ez az őrszó, mely egész a XIX. század elejéig tartotta magát, noha létjogosultsága attól a pillanattól kezdve megszűnt, amelyben a könyvek lapszámozása elterjedt. A lapszámozásra az első példa 1470-ből való.

Gutenberg és társai betűiket a csúcsíves könyvírás mintájára vésték, de már 1464-ben Strassburgban antikva, vagyis a humanista könyvírás kerek típusait utánzó betűket is véstek. A különböző nyelvű nemzeteknél kezdetben mindkét betűfajta egyaránt elterjedt, de később hol a csúcsíves (fraktur), hol kerekded (antikva) típus került túlsúlyba, vagy aratott végleges diadalt. A XVI. században igen kedvelték a folyóírást utánzó dőlt betűket (kurziva), melyeket 1501-ben Francesco da Bologna metszett állítólag Petrarca kézírása nyomán a velencei Aldus-cégnek. Olasz-, Francia-, sőt Angolországban is egész könyveket nyomtattak ki velük. Utóbb csupán egyes szók vagy idézetek kiemelésére használták.

Az antikva betűfajok közül kiválnak a hollandi Elzevier-cégről elnevezett típusok, melyeket a francia Garamond Kolozs metszett a XVII. században, az angol Caslon és Baskerville betűi a XVIII. századból, az olasz Bodoni és a francia Didot típusai ugyane század végéről, a modern könyvművészet megteremtőjének, Morris Vilmosnak XV. századi olasz mintákra visszanyúló típusai s végül a francia Grasset, a német Ehmke és Thiemann ábécéi a jelen század fordulójáról. A fraktur betűfajok közül Dürer Albert XVI. és Morris Vilmos XIX. századi ábécéi a legművészebbek. Ujabban néhány német betűtervező a kerekded és csúcsíves elemek egybeolvasztásával is megpróbálkozott. A legkiválóbbak e nemből Sattler, Behrens és Delitzsch típusai. Legradikálisabb újító volt e téren Eckmann Ottó német iparművész, akinek hullámvonalas betűivel legelőször 1900-ban nyomtattak könyvet.

A nyomtatáshoz szükséges betűket egész a XIX. század közepéig a kézi betűöntővel állították elő s a munkás napi teljesítménye a legjobb esetben sem tett négy-ötezer betűnél többet. 1853-ban két angol: Johnson és Atkins több elődjének próbálkozásait felhasználva, megszerkesztette a teljes betűöntőgépet, mely gépi úton állítja elő a betűöntvényeket. Napi teljesítőképessége 20–40 ezer betű. A legjobb betűfém 50 rész ólomból, 40 rész antimónból és 10 rész ónból áll.

A rekeszekre osztott szedőszekrényben elhelyezett betűkből kézzel szedik ki a kézirat szövegét, az ekként előálló hasábokról pedig megnedvesített papírra levonatot készítenek, amelyet a kézirattal gondosan összevetnek. A hibákat e kefelevonat szélére följegyzik s a szedő a korrektúra alapján a szedést kiigazítja, azután a hasábokat a készülő könyv lapjainak megfelelően elosztja, vagyis tördéli s a betördelt lapokat kellőképp csoportosítja, azaz kilövi. Ma már sok esetben a szedést is gépekkel végzik, még pedig oly gépekkel, amelyek a betűszedést a betűöntéssel kombinálják. Két fajta kombinált szedőgép van: u. m. a sor és a betűöntőgép; amaz a sorokat összefüggő darabban, emez külön álló betűkben önti ki. A legelterjedtebb soröntőgép a *linotype*, melyet a württembergi Mergenthaler talált fel 1884-ben. Óránként körülbelül öt-hatezer betűt szed és önt. A legjobban bevált betűöntőgép a *monotype*, az amerikai Lanston találmánya 1892-ből. Ennek teljesítőképessége óránként hat-kilencezer betű. Mindkettő szedőszekrényét az írógépekéhez hasonló billentyűzet hozza működésbe. Bonyolultabb s kényesebb szedések előállítására eddigelé egyik gép sem alkalmas.

A nyomdászokat szinte kezdettől fogva izgatta az a kérdés, mint lehetne a mozgó betűkből egyberakott s így könnyen széthulló szedést összeálló tömegben megrögzítve későbbi sokszorosítás céljaira félretenni. A könyvnyomtatás bölcsőkorában, vagyis a XV. század folyamán a szövegtömbök problémáját úgy oldották meg, hogy a szöveget fába metszették s ezekkel a fadúcokkal állították elő a rövidebb grammatikákat és népkönyveket, amelyek nagy

kelendősége újabb meg újabb lenyomatok előállítását tette szükségessé. Ez azonban nem volt igazi megoldás. A XVII. században a hollandusok azzal kísérleteztek, hogy a szedést derékig valami folyékony, később összeálló masszába mártották s ekként megrögzítették. A XVIII. században az angolok és franciák próbálkoztak meg a szedés tömörítésével, de módszereik ma már elavultak. A stereotipia, amint a szedéslemezeket Didot egy műszavával élve ma is nevezik, jelenleg úgy készül, hogy több becsirizelt és egymásra rétegelt papírlapot azon nedvesen ráhelyeznek a szedésre és kefével vagy hengerrel éles lenyomatot, úgynevezett pacskolatot készítenek róla. A deszkakeménnyé megszáradt pacskolatot azután az öntőformába helyezik s a szöveget betüféméből kiöntik. Az így nyert lemezeket vagy fadúcokra szögezik fel s így helyezik el a sajtóban, vagy pedig, ha a nyomtatáshoz rotációs gépeket használnak, félkörösen meggömbítik.

A szedés sokszorosítására, kinyomatására a sajtó szolgál. A XV. század kezdetleges, szőlőpréshez hasonló sajtója asztalformájú állványból állt, melynek fából készült lapján helyezték el a keretbe szorított szedést. Az állvány lapja fölött s ezzel párhuzamosan egy másik deszka, az ú. n. nyomtatótégely lebegett, melyet a fordítórúd segítségével erősen rászorítottak a befestékezett s papírral leborított szedésre. Ez a primitív sajtó századokon át alig változott. Lényegesebb módosítást az angol Stanhope eszközölt rajta, aki úgy a fenéklapot, mint a nyomtatótégelyt öntött vasból készítette. Sokkal nagyobb haladást jelent König Frigyes és Bauer Frigyes 1810-ben Londonban felállított gyorssajtója, melynek fenéklapját géperővel működő hajtószerkezet előre-hátra mozgatja, miközben a nyomást nem tégely, hanem az alappal egyforma gyorsasággal mozgó vashenger gyakorolja a festékező hengerrel befekített szedésfelületre. Még inkább fokozta a nyomtatás gyorsaságát König és Bauer dupla gyorssajtója, melynek első példányát 1814-ben állították fel a *Times* c. londoni napilap részére. A dupla gyorssajtót a XIX. század folyamán egyre tökéletesítették s termelőképességét annyira fokozták, hogy óránként 2200–2400 nyomást is képesek voltak előállítani vele.

Azonban még ez az eljárás sem elégítette ki a gyors és tömeges termelést megkívánó ujságüzemeket. Végre, hosszas kísérletezés után, 1865-ben ugyancsak a *Times* részére fölállították az első olyan rotációs, vagyis körforgógépet, mely a tömegtermelés igényeit ki tudta elégíteni. A rendkívül bonyolult gépóriás szerkezetében a főszerepet két, egymás fölébe épített hengerpár játsza. A legelső hengerre erősítik a henger kerületének megfelelően hajlított stereotip lemezeket, melyek az ív egyik lapjára eső szöveg szedését képviselik. A stereotip-henger fölött van a nyomóhenger s a végnélküli papírszalag e két henger közé kerül. Az ekként egyik oldalán telenyomatott papírszalag most az alsó hengerpár föléje épített s vele teljesen azonos szerkezetű másik hengerpár közé kerül, amelynek stereotip-hengere viszont az ív másik lapjára szánt szöveget viszi át a papírszalag még üres oldalára. Az ekként kétoldalt nyomtatással ellátott papírszalagot a gép ezután ívekre szabdalja, összehajtogatja s expedálásra kész hirlappéldányok alakjában veti ki magából. A budapesti Wörner-gyárban előállított ikerrotációs gépek egyszerre 32 ujságoldalt nyomtatnak s teljesítőképességük óránként 48–50 ezer nyolcoldalas hirlappéldány! Még ennél is bámulatosabb a londoni Nelson-cég körforgógépeinek teljesítménye, melyek fűző és könyvkötőszerkezettel vannak kombinálva, úgy hogy a zsebbe való alakú, tetszetősen bekötött kötetek készen potyognak ki belőle. Nelson állította elő a háború előtt az Athenaeum-könyvtár köteteit is, még pedig az itthon készült szedés stereotip-lemezeiről.

A mozgó betűkkel nyomtatott könyvek illusztrálásához a legkülönbözőbb technikákat felhasználták. E technikák közül, mint egy angol szakember helyesen megjegyzi, csakis azok a nyomtatott könyvek illusztrálásának természetes módszerei, amelyeknél a rajz elemei ép úgy kiemelkednek az alapból, mint a szedés típusai, úgy hogy dúcuk a szedéssel egy formában egyesíthető s ilykép a szöveg és a kép a nyomtatópapiros minden különösebb előkészítése nélkül egyetlen nyomással sokszorosítható. A legrégebbi ilyen technika a fametszés, amely,

mint láttuk, megelőzte a könyvnyomtatást s amelyet könyvek illusztrálására legelőször Pfszter bambergi nyomdász alkalmazott 1461-ben. Példáját úgy német földön, mint a többi országokban is sokan utánozták. Virágkorát a fametszés a XVI. században érte el, amikor oly nagy művészek, mint Dürer Albert, a két Cranach Lukács, ifj. Holbein János és Amman Jobst is sokat terveztek a fametszők részére. A XVII. és XVIII. században ez a könyvnyomtatáshoz pompásan hozzásimuló technika erősen háttérbe szorult s csupán a XIX. század harmincas éveiben vett újabb lendületet. A fametszők most már finom árnyalatokban gazdag technikával dolgoztak, amelyet a XVIII. század végén élt angol Bewick Tamás honosított meg, aki fametszeteihez körtefa helyett finom szemcsézetű puszpángfát használt. A festői hatásokra törekvő fametszet legfőbb mesterei a francia Doré Gusztáv és Meissonnier, továbbá a német Menzel és Richter Lajos voltak. Nálunk Morelli volt ennek a technikának legfőbb mestere. Az utolsó évtizedekben különösen az angol Crane Valter hatása alatt újra visszatértek az igazán anyagszerű, erős körvonalakkal és vonalas árnyékolással dolgozó ősi technikához. Újabban azonban már nem az eredeti fadúcokat, hanem galvanoplasztikai úton készült rézmásolatukat helyezik a sajtóba.

Sőt újabban a könyvilluszátorok tollrajzairól egyáltalán nem készítenek fametszeteket, hanem fényképészeti úton viszik át a fényérzékeny aszfaltréteggel bevont cinklemezekre, melyekből hígított salétromsavval kimaratják a rajzok vonalai közötti részt. A kimaratott cinklemezeket azután a betütestek magasságának megfelelően vastag fadúcokra szögeznek s az ekként előálló *cinkografiai kliséket* helyezik a szedéssel együtt a nyomtatósajtóba. Az első, még nem fotográfiai úton készült cinkotípiákat Höfel állította elő 1840-ben.

A cinkografiával azonos alapelvek szerint készül az autotipia, mely abban az esetben talál alkalmazást, amikor a reprodukálendő eredeti nem vonalakból, hanem zárt tónusokból és színtömbökből áll (festmények, fotográfiák, természeti tárgyak). Ilyenkor az eredetit csak úgy leszünk képesek a fény iránt érzékennyé tett fémlemezen kimaratni, ha a sötétebb és világosabb tónusokat vonalakra, illetve pontokra bontjuk. Erre szolgál a fényszűrő (raszter), egy vízszintes és függőleges fekete vonalakkal többé-kevésbé sűrűen behálózott üveglemez, melyet a fényérzékeny lemez és a fényképező kamara lencséje közé állítanak. Autotípiákkal legelőször Talbot kísérletezett 1852-ben. Eljárását azóta sokan tökéletesítették. Miután Vogel 1873-ban feltalálta a színérzékeny lemezeket, autotípiai úton az eredetinek nem csupán tónusait, hanem színeit is igyekeztek visszaadni. E végből minden egyes tárgyról három autotípiát készítenek, még pedig egyet-egyet ibolyakék, zöld és narancsszínű fényszűrőkön keresztül s ezeket sárga, vörös és kék festékkel gondosan egymás fölébe nyomatják. Az így nyert háromszínynyomatok többé-kevésbé megközelítik az eredeti színhatását s némi jóakarattal az eredeti illúzióját keltik. Úgy az egyszínű, mint a három (esetleg több) színű autotipia tudományos és népszerűsítő munkák illusztrálásánál, ahol a kép a megértetés egyik eszköze, teljesen jogosult, sőt sok esetben ma már egyenesen nélkülözhetetlen, de iparművészeti becsű nyomtatványoknál, az ú. n. bibliofil kiadványoknál, amelyeknél a szöveg és kép teljes összhangja a legfőbb követelmény, nincsen létjogosultsága.

A könyvnyomtatók azonban nem érték be azzal, hogy ezeket a betüszedés sokszorosításával azonos magas nyomású technikákat használják fel a könyvek illusztrálásánál, hanem a vele ellentétes mélynyomású technikákkal is éltek, jóllehet ezeknél a képdísz a szövegtől elkülönítve kellett sokszorosítani. A mélynyomású technikák között a legrégebbi a rézmetszés, melynek különböző alfajai vannak. Időrendben legelső a szorosabb értelemben vett rézkarc, mely úgy készül, hogy a rajz körvonalait és árnyékolását vörösréz-lemezbe vési és karcolja a rézmetsző s ha a lemezzel elkészült, azt gondosan befestékezi, majd a lemez felületéről a festéket gondosan eltávolítja, úgy hogy a festékanyag csupán a lemez mélyedéseit tölti ki; azután lazaszövésű, de erőteljes papírlapot borít kissé megnedvesített állapotban a lemezre s ezt alulról és felülről alkalmazott két henger erős nyomásának teszi ki. A papír a nagy nyomás

következtében benyomul a rézlemez mélyedéseibe s magára veszi a festéket. A legrégebb ilyen évszámmal ellátott rézkarc 1446-ban készült német munka. Sokkal festőibb hatások érhetők el a maratott rézkarral, mely XVII. századi találmány. A rézmaratás lényege abban áll, hogy a rézlapot saválló réteggel vonják be s a rajzot összes árnyékolásaival együtt erre a rétegre karcolják föl, majd maró folyadékot öntenek a lemezre, mely a karcolások alatt szabaddá vált rézfelületet többé-kevésbé kieszi, aszerint, amint a lemez hosszabb vagy rövidebb ideig van kitéve a folyadék hatásának. A rézmaratás egyik változata a tusmodor (akvatinta), melyen az árnyékokat nem tűvel, hanem ecsettel állítják elő. A XVIII. század második felében találták fel francia földön s legfőbb mestere a spanyol Goya volt. Ujabban maratott rézkarcokat úgy is állítanak elő, hogy a rajzot nem tűvel, vagy ecsettel, hanem fényképészeti úton viszik át az aszfaltporral bevont és fényérzékenyített rézlemezre s a fényfoltokat vaskloriddal kimaratják. Az ilyen módon kezelt lemezekről nyert levonatok a helio-gravűrök, vagyis fénykarcok. A fénykarc rézlemeze kellőképp meggörbítve, rotációs gépek hengereire is felszerelhető s ezen az úton ép oly hatásos, mint olcsó levonatok készíthetők. A *Képes Krónika* ú. n. «mélynyomású» képei pl. ezen az úton készülnek.

A rézmetszést könyvillusztrálásra legelőször Olaszországban alkalmazták 1477-ben. Németországban 1479-ben, Franciaországban 1488-ban jelent meg az első rézmetszetekkel díszített könyv. Népszerűsítését nagyban előmozdította az antwerpeni Plantin-cég, mely a XVII. században virágzott. A rézmetszetekkel illusztrált könyvek virágkora a XVIII. század. Főleg a francia Cochin, Eisen, Gillot, Gravelot és ifj. Moreau, az angol Hogarth és Wale, valamint a német Chodowieccky válnak ki a rézmetszetű könyvillusztrálás terén.

Minthogy a vörösréz kevésbé ellenálló, egy-egy lemezről aránylag kevés levonat készíthető (a maximum 3000 levonat, de ebből is az utolsó ezer már igen selejtes minőségű) s így a rézkarc tömegtermelésre nem volt alkalmas. Evégből a vörösréznél ellentállóbb anyagra lett volna szükség s ezt végre a múlt század elején meg is találták az acéllemezben. Az acélmetszet feltalálója az angol Heath Károly s találmánya a levonatok szürkés, hideg tónusa és merevsége dacára nagy népszerűségnek örvendett a múlt század második negyedében.

Felhasználták még könyvek illusztrálására a könyomást is, melyet Senefelder Alajos talált fel 1796-ban. A könyomás és vele rokon eljárások a magas és mélynyomású technikáktól abban különböznek, hogy itt a szint adó és fehérén maradó részek egy síkban vannak s a sima felületet vegyi kezelés teszi nyomtatásra alkalmassá. A könyomás lényege azon alapszik, hogy a zsír a vízzel nem keveredik. Előállítására egy tömör mészkőpala, a litográfiai kő szolgál, melyre a sokszorosítandó képet vagy szöveget fordított helyzetben írják a zsíros összetételű litográfiai krétával vagy tintával. Ha most a kővön fehérén maradt részeket megnedvesítik, úgy a zsíros nyomdafesték csakis a rajz vagy az írás felületén tapad meg és teljesen sima lenyomatokat eredményez. A könyomatú könyvillusztrálás legfőbb mestere a francia Gavarni volt. Litográfiai úton színes reprodukciókat is lehet előállítani. Így készültek nálunk a bécsi *Képes Krónika* díszkiadásának színes hasonmásai. A fotolitográfia, mint neve is mutatja, olyan könyomat, melynél a rajzot fényképészeti úton rögzítik a litográfiai kőre. A könyomat egyik alfaja az algrafia, melynél az alap nem mészkőpala, hanem alumínium. A síknyomású eljárások egyik változata a fénynyomat, melynek lemezét fényképészeti úton állítják elő brómzselatinnal bevont üveglapon. Könyvek műmellékleteit ily úton is állíthatják elő, jóllehet egy-egy lemez legfeljebb 1500 lenyomatot bír ki.

Miként a nyomtatás és illusztrálás, a könyvek rétnagysága (formátuma) és bekötése is több rendbeli változáson ment keresztül az idők folyamán. A XV. században a könyvek túlnyomó többsége nehézkes, nagyfolió (ívrét) alakban látott napvilágot s e főlíansok súlyát a préselt marha- vagy kecskebőrrel egészen, vagy félig bevont és gyakran rézveretekkel is ellátott fátáblás kötések csak növelték. Népszerűbb kiadványok kisfolióban láttak napvilágot s a század vége felé a kisebb és vékonyabb negyedret kötetek is mindinkább elterjedtek. A nyolcadretű

könyvformát a velencei Aldus-cég kedveltette meg a közönséggel, mely 1502-ben ez alak kizárólagos előállítására tíz éves kiváltságlevelet kapott a velencei köztársaság tanácsától. Példáját más cégek – nevezetesen a Giunták és Gryphius Sebestyén – is követték, sőt a század második negyedében párisi és lyoni kiadók tizenhatodréti kötetekkel is szép sikert arattak, de azért a tudósok továbbra is a vaskos foliánsokat becsülték s például Puteanus műveinek csekély kelendőségét a kortársak egyenest annak a körülménynek tudták be, hogy kis alakban kerültek ki a sajtóból. E század művészi kötésein a fatáblát gyakran kéregpapiros helyettesítette s marokkói vagy borjúbőrbevonatát gazdag kézi-aranyozás és szalagmivű intarzia vagy bőrfeltét, az ú. n. bőrmozaiak díszítette, míg a közhasználatú kötésekhez továbbra is gyakran használtak fatáblákat, melyeket jobbra gazdagon préselt disznóbőrrel vontak be. A XVII. században, noha a németalföldi Elzevirek és utánpótlók nagy sikereket értek el a vékonyabb papirosra, éles metszésű apró betűkkel nyomtatott 32-ed réti kötetekkel, a 4-edréti könyvek továbbra is megtartották túlsúlyukat, sőt a XVIII. században is jóideig nem egy hollandi cég akadt, amely még a verses köteteket is negyedréti alakban hozta ki. A röpiratok, népies kiadványok és naptárak kedvelt formája szintén a negyedréti volt, a lexikonokat, szótárakat pedig kizárólag hatalmas foliánsokban vetették piacra. A 8-adréti s vele rokon kisebb formátumok végleges diadalt a század vége felé arattak s azóta szinte egyeduralmódókká lettek. Nagyobb (ív- és negyedréti) alakok ma már kizárólag atlaszoknál, szótáraknál, díszműveknél s olyan tudományos kiadványoknál szerepelnek, melyek terjedelmesebb illusztrációkat vagy táblázatokot igényelnek. A XVII. században a közhasználatú kötések sima borjú- vagy birkabőrrel, továbbá fehér pergamenttel vonták be s akkor kezdték alkalmazni a könyvek hátán a címnyomást. A XVIII. században a márványozott borjúbőrkötés dívott s a sokszor dúsan aranyozott papirkötés is feltűnik. Ugyanebben a században veszi kezdetét az a szokás, hogy az eddig csak kötve, vagy nyers ívekben áruba bocsátott könyveket papirborítékba fűzve is forgalomba hozták. Eleinte nagyvirágú préselt előzékpapírokat használtak fel e célra, majd a század vége felé a címlapot megismétlő nyomtatott boríték is feltűnik. A papirboríték azután a XIX. század folyamán egyre díszesebb alakot ölt. A színes litográfia különösen ezen a téren jutott nagyobb szerephez, mert kiváltkép alkalmas arra, hogy magára vonja a vásárlók figyelmét. A kötve forgalomba kerülő könyvek borítására 1820. táján kezdik először alkalmazni a fényezett kartonszövetet, majd 1830. táján a vásznat, mely azóta tartja magát. Eleinte e kötésekre kis címnyomásos papírlapokat (címkéket) ragasztottak, majd a kézidíszkötések aranyozását utánpótló gépnymással díszítették őket, végül az aranyozást színes nyomással párosították, ami sok ízléstelenség forrásává lett. Nemesebb egyszerűség e téren csupán az utolsó évtizedek iparművészeti megújódása nyomán jelentkezik.

Fejtegetéseinket a világ eddigi könyvtermelésére vonatkozó néhány számadattal rekesztjük be, amelyek azonban csupán hozzávetőleges számításokon alapulnak. Egy angol szakember a világ könyvtermelését a XIX. század végéig 15 millióra, egy orosz tudós viszont 1908-ig 11 millióra becsüli. Akár az egyik, akár a másik megállapítást fogadjuk el, a szám mindenképpen imponáló. S ez a szám egyre emelkedik: hiszen a háború előtti évek könyvtermelésének átlaga 150.000 kötetre becsülhető. Nem kevésbé tanulságosak az egyes kiadások példányszámára vonatkozó adatok. A Gutenbergnek tulajdonítható ősnymotatványok aligha készültek 100–150 példánynál nagyobb kiadásban, ma pedig a Nelson-cég olyan könyvek kinyomatására nem is vállalkozik, amelyekből legalább 5000 példányt nem rendel a kiadó, de a 80–100 ezer példányban készült kiadásai sem ritkák. Ez az egy adat is mindennél ékezőbban hirdeti a könyvnyomtatás végtelen jelentőségét a művelődés kiterjesztése terén.

9. A nyomtatott könyv terjesztése

A legrégebbi könyvnyomtatók egyúttal kiadók és könyvkereskedők is voltak, minthogy azonban összes készítményeiket egymaguk képtelenek voltak eladni, a terjesztést könyvügynökökre bízták, akik sorban fölkeresték a tudományos élet csomópontjait. A könyvnyomtatók már a XV. század folyamán is gyakran nyomtattak hirdetést egyes kiadványaikról s ebben feldicsérték az eladásra kerülő munka jelességeit. A legrégebbi fennmaradt könyvárusi hirdetmény Eggstein strassburgi sajtójának terméke 1469. tájáról s egy biblia kiadás ismertetését tartalmazza. Ezzel körülbelül egy időben készült Schöffner Péter egy egyleveles nyomtatványa, mely már 21 munkát sorol fel s a könyvkiadói katalogusok legrégebbi példája. Ezeket a hirdetményeket és jegyzékeket szintén a könyvügynökök terjesztették, még pedig olyképp, hogy ismert tudósoknak és könyvvásárlóknak a házhoz küldték őket, a nagyközönség részére viszont oly helyeken függesztették ki, ahol sok ember megfordult, tehát a templomok, iskolák, városházák ajtaján és hirdető tábláin. Vannak e korból olyan hirdetmények is, amelyek a könyvügynökök nevében szólnak a közönséghez. Ezek rendszerint általánosságban mozgó felhívások, melyekben az ügynök tudatja, hogy a városba érkezett s kéri az érdeklődőket, hogy látogassák meg raktárát. A XV. század legnagyobb könyvkereskedőcége a nürnbergi Koberger-cég (1472–1540), mely saját nyomdával és kiadványokkal is rendelkezett, de idegen, főleg olasz, kiadók sajtótermékeinek rendszeres terjesztésével is foglalkozott. A cégnek nem kevesebb mint 16 könyvesboltja volt Európában – köztük egy Budán is – s emellett számos könyvügynököt is foglalkoztatott.

Különösen alkalmasak voltak a könyvek terjesztésére az országos és hetivásárok, melyek közül egyik-másik a könyvkereskedelem szempontjából európai jelentőségűvé lett. Így a Majna-menti Frankfurt vásárai a XV. század hetvenes éveitől s a lipcei országos vásárok 1493 óta. Lipcse ma is a német könyvkereskedelem középpontja s a német kiadók és könyvkereskedők egyesületének a székhelye. A frankfurti, majd frankfurti és lipcei s végül csupán lipcei husvéti és mihálynapj vásárokon eladásra kerülő könyvek jegyzéke 1564-től a múlt század közepéig szinte évről-évre megjelent s e vásári jegyzékekből igen szemléletes képet nyerhetünk a könyvpiac kialakulásáról. A kiadók a vásárokon nemcsak készpénzért adtak túl kiadványaikon, hanem más kiadókkal csereüzleteket is kötöttek. A csere a bálókba csomagolt könyvek térfogata alapján történt. Rendszerint bizonyos térfogatú csomagért ugyanolyan térfogatú másik csomagot kaptak cserébe, de a németalföldi kiadók, akik a XVI. és XVII. század egy részében a világ könyvpiacán uralkodtak, ily egyszerű cserével nem érték be és saját áruikért 3–5-ször annyi német kiadványt kértek és kaptak.

Páris, ahol az egyetemen kapcsolatban már a XII. század óta élénk kéziratkereskedelem virágzott, a francia könyvkereskedésnek is gócpontja lett. A könyves boltok a XVII. században jobbra az igazságügyi palota oszlopcsarnokában voltak elhelyezve, a könyvkereskedők száma nem volt korlátozva, de az iparjogért 1000 frankot kellett a királyi pénztárba befizetni. Az 1789-iki forradalom a könyvkereskedelmet is teljesen szabad iparrá tette, mire a könyvkereskedők száma is rohamosan emelkedett, Angliában a könyvkereskedelem Londonban központosult. A kiadók és könyvkereskedők a Miatyánk Soron meg a szomszédos utcákban telepedtek le s még ma is itt van a brit birodalom nagyszabású könyvkereskedelmének az üttöre.

Nálunk 1484-től 1526-ig Budán számos könyvkereskedő működött, akik külföldi nyomdászokkal több egyházi szerkönyvet készítettek s így kiadói szerepet is játszottak. A török hódoltság a budai könyvkereskedelmet teljesen elsorvasztotta s a reformáció, majd az ellenreformáció következtében erős lendületet vett irodalmi élet termékeit erdélyi, felsőmagyarországi és túl a dunai könyvárusok terjesztették. Különösen Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben, Pozsony, Nagyszombat, Lőcse, Kassa, Debrecen, Győr és Sopron birt e tekintetben nagyobb

jelentőséggel. Hazánk legrégebbi ma is fennálló cége a pozsonyi Stampfel-féle könyvkereskedés, melyet 1728-ban alapítottak s amely egészen a jelen század elejéig érdemes kiadói tevékenységet is fejtett ki. Az 1805-ben alapított debreceni Csáthy-cégnek viszont az ád jelentőséget, hogy az egyetlen magyarországi könyvesbolt, amely száz éven át ugyanazon család kezei között maradt. A törökök kiűzése után Budán és Pesten a XVIII. század folyamán újra virágzásnak indult a kiadói és könyvkereskedői tevékenység és a XIX. század közepe táján az országra nézve központi jelentőségre emelkedett. Irodalmunk virágkorában az Emich, a Heckenast és a Ráth-cég volt a három legkiválóbb könyvkiadó. Ezek elseje ma az Athenaeum, másodika a Franklin-Társulatban él tovább. Külön helyet érdemel könyvkereskedelmünk történetében a Méhner Vilmos-cég (1872), mely utóbb a Franklin-Társulatba olvadt. Méhner alapította meg hazánkban a külföldön jól bevált kolportázs-kereskedést, mely abban áll, hogy a kiadó emberei 30–40 krajcáros füzetekben terjesztik házról-házra járva a nagyobb szabású munkákat. Méhner az illusztrált Petőfit, továbbá Vörösmarty, Tompa, Garai és Vas Gereben összes műveit, valamint a Hellwald-féle Föld és Népeit és a Ribáry-féle Világtörténelmet terjesztette ezen a módon s ezzel nemes versenyt csinált a ponyvairodalomnak.

Utóbb ezt a terjesztési módot kiszorította a részletüzlet, mely abban áll, hogy terjedelmesebb, gazdagon illusztrált munkákat és könyvsorozatokat havi 2–3 koronás részletfizetésre szállítanak a vásárlóknak. Ezt az üzletágot a Aufrecht és Goldschmidt-cég 1885-ben honosította meg. Ez úton terjesztették egészen meglepő példányszámban a Pallas-féle Nagy Lexikont (28.000 példányban), a százkötetes Jókait (8.000 példányban), a Franklin-féle Magyar remekírókat (7000 példány), a Szilágyi szerkesztette Magyar Nemzet történetét (10.000 példány), a Műveltség Könyvtárát (15.000 példány) és még számos más hasonló vállalkozást.

A könyvek árát a könyvkereskedők kezdetben teljesen önkényesen állapították meg, később a kiadók megszabták könyveik bolti árát, amelyből több-kevesebb százalékot engedtek a közvetítő kereskedelemnek. Nálunk ma rendszerint 25% kedvezménnyel kapja a kereskedő a kiadó készítményeit, de ha nagyobb tételeket vesz át, 40 s ennél is több százalékos engedményre is számíthat.

A szerzők díjazása is lassan fejlődött. Az író többnyire egészen ingyen, vagy egyszersmindenkorra fizetendő összeg ellenében engedte át a kiadónak kéziratát. Főjövödelmét az előkelő urakhoz írt ajánlásokért nyert összegek képezték. Így pl. a XVII. században Corneille kiváló francia drámaíró *Cinna* c. tragédiájának ajánlásáért mecénásától 1000 aranyat kapott. Angliában a dedikációknak valósággal szabott áruk voltak e korban: darabját 20–40 fonttal fizették. Boileau, a francia irodalom egyik legtekintélyesebb alakja egy víg époszát 1674-ben 600 frankon adta el kiadójának, Milton pedig 1667-ben *Elvesztett paradicsom* c. hőskölményét öt fontért engedte át a könyvárusnak, de újabb öt fontot kötött ki arra az esetre, ha az 1800 példányból álló kiadás egészen elkél. A XVIII. században Rousseau *Émile* c. regényéért 600 frankot, az angol Goldsmith pedig *A Vakefieldi pap* c. ma is olvasott munkájáért 60 fontot kapott. Diderot pedig a francia enciklopédiáért, mely a század legjövedelmezőbb vállalata volt, a szerkesztés tartama alatt 1500 frank évjáradékot húzott. Ha a szerző utólagos elszámolás alapján egyezett meg a kiadóval, legtöbbször egy árva garast sem látott, ha pedig a maga költségén adta ki művét s a könyvkereskedő útján bocsátotta áruba, ez utóbbi kéz alatt sokszor minden követ megmozgatott, hogy a mű kelendőségét csökkentse. Nem csoda, hogy már 1725-ben megjelent egy francia röpirat, mely élesen támadja a kiadókat, akik maguk seprik be a hasznát s csak a dicsőséget hagyják meg az íróknak. Még a legjobban az a szerző járt, aki előfizetőket gyűjtve, a maga költségén adta ki műveit. A XVIII. századvégi irodalmi megújulás korában nálunk is ez a módszer divott s ez a szokás a füzefapoéták ismerőseinek a fájdalmára máig sem ment ki a divatból. A XIX. században a szerzők anyagi helyzete erősen javult. Byron kiadóiól félmillió aranykoronát kapott, Scott Valtér, a híres regényíró pedig kétmilliónál is többet, Hugo Viktor a *Nyomorultak* c. regényét 300.000 frankon adta el. Az

idősebbik Dumas egyik regényének minden betűjét két centime-mel fizette a kiadó, Kipling pedig szavanként egy sillinget szokott kapni. Újabban a neves szerzők határozott összeg helyett az eladott példányok után számítandó részesedést kötnek ki maguknak. Így Zola regényeinek egy-egy eladott példánya után egy frankot kapott kiadójától s minthogy nem egy könyve 150–200.000 példányban is elfogyott, képzelhetjük mekkora jövedelemre tett szert. Épen azért méltán nevezték el az angolok a szerzői díjazásnak ezt a formáját királyságnak (royalty): valóban, ha kelendő könyvről van szó, az ilyen jutalék fölé egy kis királysággal. Nálunk a legnagyobb tiszteletdíjat, 100.000 forintot Jókai Mór kapta írói jubileuma alkalmából, mint összes műveinek 100 kötetes kiadásáért az első ezer előfizetőtől járó jutalékot s csak ezen kiadás után ő és jogutódai félmilliónál nagyobb összeget vettek fel napjainkig. Jókainak egyébiránt, egyik kiadója számítása szerint, amióta elérte hírnevének tetőpontját 48–60 ezer korona évi jövedelme volt, de ebből alig 25–28 ezer korona folyt be írói munkássága után s még ehhez a külföld népszerű íróinak jövedelme mellett eléggé szerény összeghez is csak úgy jutott, hogy az állam 8000 koronát folyósított neki évenként *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen* c. füzetes vállalat szerkesztéséért.

Hogy még a maguk korában népszerű és olvasott írók is oly későn – mondhatni a XIX. század óta – jutottak műveik után számottevő jövedelemhez, az a szerzői jog kései kialakulásában leli magyarázatát. A könyvnyomtatás első évtizedeiben a szerzők és kiadók teljesen védtelenül állottak, mert hiszen a sajtóból egyszer kikerült termékeket bárki újból kiadhatta – ezt a műveletet nevezzük utánnyomásnak – s ezzel az eredeti vállalkozó anyagi számításait halomra dönthette. A XVI. században divatba jött, hogy az uralkodók egy-egy könyvre a kiadónak kiváltságlevelet (privilégiumot) adtak, amely a jogosulatlan utánnyomást – legalább az illető uralkodó birodalmának határain belül – lehetetlenné tette. Persze, idegen országokban a keresett külföldi könyveket minden anyagi veszély nélkül utánnyomathatták s ezt a kalózkodást a kormányok nemcsak hogy elnézték, hanem sokszor még elő is mozdították. Nálunk pl. II. József idejében (1780–1790) a hazai szerzőknek az országban megjelent könyveit utánnyomni tilos volt s a tilalom ellen vétőket tetemes bírsággal sújtották, míg a külföldi művek utánnyomása meg volt engedve. Ezek a kiváltságlevelek, melyek eleinte egyetlen kiadásra vagy meghatározott időközre, később pedig örök időkre szóltak, a legtöbb országban a kiadót védték meg, de a szerző jogaival nem törődtek. Az első változás e téren Angliában történt, ahol egy 1709-ben kelt rendelet kimondotta, hogy valamely mű újranyomtatására a megjelenéstől számított 14 éven belül csakis a szerző jogosult s hogy a határidő eltelte után ez a kiváltság újabb 14 évre meghosszabbítható. A mű védelmét 1814-ben 42 évre szabták, 1842-ben pedig a szerző egész életére s halála után még hét évre kiterjesztették, föltéve, hogy az első kiadás megjelenésétől számított 42 esztendő még a szerző életében letelt. Franciaországban, hosszas küzdelmek után, csak 1777-ben módosították a szerzők előnyére a kiadói és szerzői jogviszonyokat szabályozó rendeleteket. Az ekként előálló új helyzet szerint minden szerző, aki a maga nevében kér szabadalomlevelet munkái számára, a szabadalmat örökké élvezi, de ha könyvkereskedőnek engedi át a privilégiumot, annak hatálya a szerző életével együtt megszűnik. Az 1793-ban kiadott új törvény a szerzői jogot csupán a szerző életében s a halála után 10 évre ismerte el. 1866 óta pedig a szerzői jog az író halála után ötven évig áll fenn. Németország 1837-ben a szerzői jogot tíz évben, de drágább kiadványoknál és jeles íróknál 20 évben állapította meg, 1845-ben pedig az író egész életére s halála után 30 esztendőre terjesztette ki. Hazánkban a szerzői jog törvényes szabályozásának gondolata 1844-ben merült föl először, de csak 1884-ben öltött testet. Ez a törvény az írói alkotásokat a szerző egész életére s halála után 50 esztendőre, az álneves vagy névtelenül megjelent műveket pedig a megjelenéstől számított félszázadon veszi védelmébe. Mindezek a törvények csakis az illető ország saját fiainak szellemi termékeit védik meg, még pedig az ország határain belül. Végre 1887-ben a legtöbb európai és néhány Európán kívüli állam Bernben egyezményre lépett, amely kimondja, hogy az egyezményre lépő államok az idegen szerzőket

ugyanolyan jogvédelemben részesítik, mint saját alattvalóikat. Magyarország egész a legújabb időkig nem csatlakozott a berni egyezményhez, de 1921 végén a trianoni kényszerbéke rendelkezései értelmében pótolta ezt a sajnálatos mulasztást.

A nyomtatott könyv terjesztéséről szólva, még a cenzúráról, vagyis a kinyomtatandó művek előzetes felülbírlásáról is meg kell emlékeznünk. A tanai tisztaságára és helyes magyarázatára méltán nagy súlyt helyező Egyház csakhamar belátta, hogy mily veszélyeket rejt magában a szabadjára hagyott könyvnyomtatás s e belátásból fakadt a cenzura. A kölni egyetem 1479-ben kapta a pápától a cenzura jogát, mely eleinte helyi jellegű rendszabály volt. 1501-ben a későbbi VI. Sándor pápa az egyház egész területére nézve egységes cenzurát dolgozott ki s ennek értelmében egyetlen könyvnyomtató sem adhatott ki olyan könyvet, melyre az illetékes egyházmegyei hatóság előzetes engedélyét el nem nyerte. A cenzura ügyét azután az 1515. évi lateráni zsinat véglegesen szabályozta, a trienti zsinat pedig 1564-ben szerkesztette meg a tiltott könyvek első jegyzékét. Az index librorum prohibitorum azóta számos kiadásban megjelent s ma is fennáll. Legutolsó kiadása 1911-ben látott napvilágot. Rendelkezései a hithű katolikusokra kötelező erővel bírnak. Az indexre kerülő szerzőket és könyveket egy Rómában székelő külön bizottság, az ú. n. index-kongregáció állapítja meg, melynek elnökét a pápa nevezi ki a bíbornokok sorából. A könyvek megvizsgálása és eltiltása tárgyában követendő eljárást legutoljára XIII. Leó pápa szabályozta a múlt század utolsó éveiben. A pápai indexre azért volt szükség, mivel a protestáns jellegűekké vált országokban a cenzura teljesen, a katolikus országokban pedig részlegesen kisiklott az Egyház befolyása alól. Magát a cenzurát azonban a protestáns országokban is sokáig fentartották, csak hogy gyakorlását világi tisztviselőkre bízták. Így történt pl. Angliában, ahol a parlament 1637-ben alkotott törvényével a legelőkelőbb közjogi állásokat betöltő férfiak hatáskörébe utalta a különböző tárgyi csoportokba osztott könyvek előzetes elbírálását. Franciaországban a cenzura sokáig a párisi egyetem feladatai közé tartozott, később a kancellár bizott meg különböző tudósokat vele, 1741 óta pedig kinevezett királyi cenzorok működtek. Nálunk a rendszeres cenzura 1726-ban lépett életbe, amikor is arra kötelezték a nyomdákat, hogy a hit- és erkölcstani műveket az egyházi, a többiek pedig a polgári, városi, illetve vármegyei hatóságok előzetes jóváhagyásával nyomtassák ki, 1730 óta pedig a politikai jellegű művek előzetes elbírálása a helytartótanács hatáskörébe utaltatott. II. József 1781-ben kiadott cenzura-pátense, a fejedelemséget sokat hangoztatott szabadelvűsége dacára lényeges könnyítéseket nem tartalmazott s mint egyik bírálója mondja, csak annyiban volt új, hogy Róma gyámkodását a rendőri gyámkodással cserélte fel. A cenzurát, mely a szerzőknek, könyvnyomtatóknak és kiadóknak oly sok kellemetlen órát okozott s amely a végső cél: az egyházra, az államra vagy akár az egyesekre káros eszmék terjedésének megakadályozását még sem volt képes elérni, legelőször Franciaországban törölték el 1789-ben, de azóta ott is többször kíséreltek újból vele. Nálunk az 1848-iki szabadságharc legelső vívmánya volt a szabadsajtó, mellyel azóta talán épen annyit éltek vissza, mint hajdan a cenzurával. Épen ezért nincs mit csodálkoznunk azon, hogy kritikus időkben újból felelevenítik a sajtótermékek előzetes elbírálásának a gyakorlatát. Erre nálunk is volt példa a legutóbbi háborús és forradalmi esztendőkből. A legféltelenebbül a cenzura a proletárdiktatura szégyenteljes hónapjaiban tombolt, amin csak az csodálkozhatik, aki nem ismeri a szocializmus zsarnoki természetét.

10. Az újkori könyvtárak kialakulása

A könyvnyomtatás, a humanizmus és a reformáció a könyvtárügy fejlődését új irányba terelte. A műveltség mind szélesebb körökre terjedt, az érdeklődés a szellemi élet egyre nagyobbodó területét ölelte fel, a könyvnyomtatás pedig lehetővé tette, hogy a folyton növekedő és változatosabbá váló könyvszükséglet kellőképp kielégíthessék. De másrészt az új találmány és

az új szellemi irányzatok a már meglévő könyvtári anyagra és intézményekre sokszor végzetes hatással voltak. A diadalmaskodó könyvnyomtatás, melyet a reneszánsz pompa kedvelő bibliofiljei többnyire megvetettek, igen gyakran kiszorította a régi kódexeket, mint immár fölöslegessé vált lomot, a túlsúlyra jutó vagy érvényesülésre törekvő reformáció pedig százával pusztította el a szerzetesi, templomi és iskolai könyvtárakat. A mult szellemi kincsei javarészt tönkre mentek, némi töredékük pedig a mult emlékeiért lelkesedni tudó magángyűjtők kezére jutott, akik tudtak élni a kínálkozó s azóta is páratlanul álló alkalommal. Épen ezért méltán nevezték el a XVI. századot a magánkönyvtárak aranykorszakának. A viszonyokra jellemző, hogy amikor Scaliger 1606-ban kiadta szent Jeromos krónikáját, a kiadásához felhasznált kéziratok túlnyomó részét magánkönyvtárakból vette igénybe. Most már nem csupán fejedelmek, főpapok és főurak gyűjtöttek könyvtárakat, hanem szerény jövedelmű tudósok is, akik közül egyik-másik valóban értékes gyűjteménnyel rendelkezett. Példájukat az anyagiakban megerősödő polgárság is követte, amely sok helyt már a XVI. században megvetette a városi könyvtár alapját. E városi könyvtárak nyilvánossága azonban egyelőre ép annyira meg volt szorítva, mint a fejedelmi udvarok és a felső iskolák könyvgyűjteményeié. Csak az elismert tudósok, kiváltságos egyének erősen megrostált kisdud csapata nyert alkalomadtán bebocsáttatást a nem ritkán még mindig leláncolt kötetek közé s csak súlyos föltételek mellett, rendesen tetemes pénzbiztosíték ellenében adtak ki házi használatra egyes kötetek. S miként használatuk, javadalmazásuk és gondozásuk sem volt kellőképp megszervezve.

Egy fokkal ismét előbbre haladt a könyvtárak ügye a XVII. században, amelynek folyamán több ma is fennálló tudományos közkönyvtár vált rendszeresebben hozzáférhetővé. Így az oxfordi egyetemi könyvtár, melynek Bodley Tamás vetette meg az alapját, a nyári félévben reggel 8–11 és d. u. 2–5 volt ugyan naponként nyitva, de csakis egyetemi fokozatot nyert egyének részére, akik eskü alatt fogadták meg, hogy nem élnek vissza az engedéllyel. Kikölcsönzésről persze szó sem lehetett. Valamivel szabadelvűbb volt a Mazarin bíbornok által Párisban alapított s róla elnevezett könyvtár, mely minden érdeklődőnek nyitva állott, de csupán hetenként egyszer s szintén reggel 8–11 és d. u. 2–5-ig. A könyvtárak céltudatos fejlesztése, gyarapítása azonban továbbra is jámbor óhaj maradt. Hasztalan állítja fel Leibnitz, a kiváló filozofus mint a wolffenbütteli hercegi könyvtár igazgatója azt a tételt, hogy a könyvtár éltető eleme a rendszeres gyarapítás, erről az egész XVIII. század folyamán nem vesznek tudomást s noha a könyvtárak száma, a korszak enciklopédikus irányának megfelelően, egyre emelkedik, rendes költségvetés alapján alig egy-kettő működik közülök. A XVIII. század könyvtártörténetének legkimagaslóbb eseménye a londoni *British Museum* megalapítása 1753-ban, nemcsak azért, mert ez a világ egyik legnagyobb könyvgyűjteménye – állománya ma már több mint ötmillió darab –, hanem azért is, mivel ez talán az első kifejezetten állami alapítás. De még itt is az alapul szolgáló magángyűjtemények, a Sloane-féle múzeumi és könyvtári és a Harley-féle kéziratok anyag 40.000 fontot kitevő vételárát s az elhelyezésre szolgáló épület költségeit, valamint a fenntartásra szolgáló pénzalapot nem közadókból, hanem egy sorsjáték jövedelméből fedezték. Ma már persze a közel 200.000 fontnyi évi költségvetés javarészt állami hozzájárulásból kerül ki, de a gyarapítás oroszlan-része hosszú időn keresztül az adományok és hagyományok csoportjára esett.

A XIX. század érdeme, hogy a tudományos közkönyvtár mai típusát végkép kifejtette. A könyvtár az állami közszükségletek sorába lép, rendes költségvetéssel és szakképzett személyezettel működik, különleges céljainak megfelelő középületben elhelyezve, egyre fokozódó nyilvánosság mellett. E tudományos közkönyvtárak azonban, melyek részben egyetemes jellegűek, részben bizonyos tudománykörre szorítkozó szakkönyvtárak, bár ma már – csekély kivétellel – bizonyos alsó korhatár mellett az állam minden polgárának egyformán rendelkezésre állanak, a valóságban csakis a lakosság egy bizonyos rétegének, a tudományos pályán

működőknek a szükségleteire vannak tekintettel; a nagy közönséget, mely a könyvtárak útján szórakozni, legjobb esetben művelődni akar, ez intézetek még mai formájukban sem képesek kielégíteni.

A pusztá önképzést, szórakozást kereső olvasók, akik sokáig ki voltak rekesztve e közkönyvtárakból, eleinte részben társadalmi úton szervezett olvasóköri, részben teljesen üzleti vállalkozás jellegével bíró kölcsönkönyvtárak útján igyekeztek kielégíteni szükségleteiket. Olvasóköri alapítása szórványosan mélyen a XVII. századba nyúlik vissza. Általánosabbá azonban ez intézmények csak a XVIII. század vége felé váltak. Egyes könyvkereskedőknek az a szokása, hogy raktáron lévő újdonságaikat némi kártérítés ellenében kölcsön adták a közönségnek, már a XVIII. század dereka óta kimutatható. A kölcsönkönyvtárak virágkora a múlt század második negyede volt. Az efajta intézmények mellett, melyek még ma is tartják magukat, a múlt század húszas évei óta egyre nagyobb tért hódítanak az ingyenes, szorosabb értelemben vett népkönyvtárak, melyek föllendülése mindenütt a népoktatással karöltve jár. Csakhogy míg a népoktatás csakhamar községi, illetve állami feladattá válik, a népkönyvtárak szervezése sokáig kizárólag társadalmi tevékenység volt és egyes államokban még ma is az. Szervezésüket részben egész országokra vagy országrészekre kiterjeszkedő, nem ritkán felekezeti jellegű kulturális egyesületek, részben helyi közművelődési vagy közjótékonyossági körök s eleinte csak szórványosan, később mind sűrűbben egyes községek, sőt maguk az államok is hajtották végre. A közvagyonnak népkönyvtári célokra fordítását legkövetkezetesebben Anglia és az Északamerikai Egyesült-Államok valósították meg azzal, hogy külön népkönyvtári községi adót hoztak be, melynek kivetése nem kötelező ugyan, de azért évről-évre nagyobb tért hódít. A kezdeményező lépések mindkét államban szinte egyidőben: Angliában 1850-ben, az Unió területén pedig 1851-ben történtek. Az ilyen alapon álló községi szabad közkönyvtárak közül legelsőnek a ma is virágzó manchesteri nyílt meg 1852-ben. Újabban egyéb államok községtanácsai sem zárkoznak el teljesen a községi könyvtárak létesítése és fenntartása elől s a legújabb időkben nem egy város állandó tételt állít be e célra költségvetése keretébe. Különösen Németországban tapasztalható haladás e téren.

Az újkori könyvtárak elhelyezéséről a múltban jobbra úgy gondoskodtak, hogy egy-egy régi, nem e célra készült helyiségben vagy épületben, amely valamely okból megürült, szorítottak helyet neki. Csupán egy szempont érvényesült a helyiség megválasztásánál: hogy elégséges hely van-e a könyvek elhelyezésére s a remélhető gyarapodás befogadására. Különösen Olasz- és Franciaországban gyakori eset, hogy a könyvtárak még ma is régi főúri palotákban vagy kolostorokban vannak jól-rosszul elhelyezve. Külön könyvtári épületek emelése ugyan már a XVI. század óta szokásban volt, még pedig elsősorban Olaszországban, de ez építkezéseknél a paloták sajátos rendeltetését alig tartották szem előtt s mint más építkezéseknél itt is az esztétikai hatás, összbenyomás volt az irányadó. Az épületek két főrészből, egy pompás előcsarnokból és egy nagyszabású térhatásra törekvő könyvtárteremből álltak, amelyet még a korabeli festők remek falképei is díszítettek. A könyveket eleinte a terem közepén templomi padok módjára elhelyezett pulpitusokra fektették, vagy élükre állítva a falak mentén végigvonuló embermagasságú szekrényekben raktározták el, majd, midőn a könyvanyag nagymérvű elszaporodása következtében jobban ki kellett használni a teret, a könyvek a falmentén elhelyezett díszes faragású, mély állványokra kerültek, melyek sokszor a padmalyig felnyúltak. A könyvek ki- és berakása hosszú, keskeny létrák segítségével történt s nem egy könyvtári alkalmazott fizetett az életével, vagy vált testi nyomorékká a létráról való lezuhanás következtében. Mégis ez a kevésbé praktikus, de annál veszélyesebb módszer sokáig tartotta magát s némely helyen, mint a régi idők maradványa még ma is fennáll. A könyvanyag nagymérvű szaporodása s a hosszú, könnyen felbillenő létrák veszedelmessége hozta magával egy újabb könyvtár típus kialakulását, melyet karzatosnak nevezünk. Ez abban áll, hogy a gyakran templomszerű méretekkal bíró könyvtárterem falain 1–2 karzat fut körül s

ezeokról könnyen érhetők el a könyvek. A karzatos könyvtárterem legszebb példája a bécsi volt udvari könyvtár kupolás díszterme, mely 1726-ban épült. Itt azonban a karzat dacára még oly magasak az állványok, hogy a veszedelmes létrák nem nélkülözhetők. Ellenben pl. a XIX. század első felében épült müncheni nemzeti könyvtár nyolc méter magas termei már 2–2 karzattal vannak ellátva s így a könyvek a legfelső sorokban is létra nélkül elérhetők. Az immár több százezer, sőt millió kötetre felnövekvő könyvtárakban utóbb a helyet még jobban ki kellett használni. Ezt úgy érték el, hogy a könyvek elhelyezésére az olvasó s egyéb használati helyiségekkel többé-kevésbé szervesen összefüggő, külön raktárhelyiségeket építettek, melyek az esztétikai hatás mellőzésével, de akként épültek, hogy minél több könyv, minél jobban megvilágítva s a por és nedvesség káros behatásától minél tökéletesebben megvédve nyerhessen bennük elhelyezést. Az egymás fölé 6–8 sorban elhelyezett 2,20–2,50 m magas raktáremeletek legelső rendszere a British Museum köralakú olvasótermével kapcsolatban készült el 1857-ben. Azóta ezt a rendszert többféle változatban, a világ majd minden nagyszabású könyvtárépítkezésénél alkalmazták. A raktárakat különböző rendszerű vasállványokkal látják el, amelyeknek pillérei egyúttal a földem szerkezeteket is hordozzák. Az egykor szilárdan megerősített polcokat már a XVIII. század folyamán mozgatható polcok váltották fel, a modern vasállványok pedig többnyire úgy vannak megszerkesztve, hogy a polcok könyvekkel megrakva mozdíthatók ki helyükből.

Amíg a könyvtárak csak néhány kiváltságos egyén előtt nyitották meg kapuikat, addig a teremszerű raktárhelyiség egyúttal a könyvtárosok és a látogatók közös dolgozóhelyiségéül is szolgált. A XIX. század folyamán azonban, amidőn a könyvtárak nyilvánossága egyre bővült s a könyvtári teendők mindjobban differenciálódtak, kénytelenek voltak úgy az olvasók, mint a könyvtári alkalmazottak részére külön helyiségekről gondoskodni. Így születtek meg az olvasótermek, jól felszerelt kézikönyvtáraikkal, a kikölcsönző helyiségek és a katalogus-termek az olvasók s a különböző munkahelyiségek a tisztikar részére, melyek változatosságáról fogalmat adhat az az adat, hogy pl. a berlini Nemzeti Könyvtár új épületében, mely a világháború előestéjén készült el, a lépcsőket és előtereket nem tekintve, nem kevesebb, mint 39féle helyiség különböztethető meg.

Hogy egy nagyszabású és nagyforgalmú közkönyvtárban ilyen sokféle helyiségre van szükség, azt csak úgy méltányolhatjuk kellőképp, ha tisztában vagyunk a könyvtári belső munkálatok, az elraktározandó anyag és a közönség igényeinek a természetével. A könyvnek, míg a könyvkereskedő polcáról a könyvtár állványára s innen az olvasó kezébe kerül, meg lehetőszen hosszú utat kell megtennie. Nagy könyvtárakban több tisztviselőnek az a dolga, hogy a szakfolyóiratok bírálati, a könyvkiadók hirdetményei és a különböző könyvészeti művek alapján megrendeljék a könyvpiac újdonságai közül mindazt, amire a közönségnek előreláthatólag szüksége lesz s a régibb anyagból azokat a kiadványokat, amelyeket a közönség keres. A könyvkereskedők a rendelések alapján szállítják a könyveket, melyeket az erre illetékes tisztviselő teljességükre nézve felülvizsgál, leltárba vesz s azután a katalogizálókhoz továbbítja; egyúttal a könyvkereskedő számláját leltári számmal ellátva kifizetés végett a pénztárhoz juttatja. A katalogizálók a leltározott könyvekről a betűrendes és szakcímtárak részére címfölvételeket készítenek, beosztják a könyveket a megfelelő szakcsoportba s úgy a könyvet, mint a cédulát egy betűkből, számokból vagy betűkből és számokból álló jelzettel, az ú. n. szakjelzéssel látják el, mely sok esetben egyúttal a könyv helyét is megjelöli a raktárban. Vannak azonban könyvtárak, amelyekben a könyvek a szakjelzéstől független helyszámot is kapnak. Ez az eset akkor áll elő, ha a könyveket pl. érkezésük rendjében állítják fel s a szakcsoportosítás csak arra szolgál, hogy a kutató a könyvek tömkelegében eligazodjék. Az ekként «beosztott» könyvek már most azokhoz a tisztviselőkhöz kerülnek, akik a beosztást bonyolítják le. Ezek a könyvkötő részére lajstromot készítenek a könyvekről s ebbe a lajstromba beírják a könyv rövidített címét, melyet a könyvkötőnek a kötés hátára kell

nyomatnia, a kötés anyagát, színét, a kötet nagyságát és terjedelmét s azután a könyveket a lajstrom másodpéldánya kíséretében átadják a könyvkötőnek. Ha azután a könyvek néhány hét múlva visszakerülnek a könyvtárba, a tisztviselő gondosan ellenőrzi a kötések kivitelét s a hibátlan köteteket átadja a paizskázónak, vagyis annak az alkalmazottnak, aki a könyvtári jelzetet feltüntető paizskát ráragasztja a könyvre. Az ekként használatra kész köteteket azután a könyvtári altisztek beállítják a raktár, vagy az olvasóterem polcaira s azok végre átadhatók a forgalomnak. Időközben a könyvről felvett kataloguscédulákat is beosztják a különböző katalogusokba, ahonnan a közönség ki szokta válogatni olvasmányait. A folyóiratok és hírlapok kezelése valamivel bonyolultabb, mivel azokat számonként jegyzik fel külön nyilvántartólapokra s ha a küldemények közt hézag áll elő, megreklamálják az elmaradt számokat. Míg a könyvek és önálló füzetek csupán kötve adatnak át a forgalomnak, addig a hírlapokat és folyóiratokat a szabadelvűbb könyvtárakban számonként is rendelkezésre bocsátják az olvasóknak, még pedig többnyire egy elkülönített helyiségben, a folyóiratolvasóban. Ezzel azonban koránt sincs kimerítve a könyvtári tisztviselők munkaköre. Ők adnak tájékoztatást a könyvtárban járatlan olvasóknak, bonyolítják le a könyvek kikölcsönzését, szolgáltatják ki a belépésre vagy kölcsönzésre jogosító igazolványokat, revideálják a könyvraktárakat, pótolják az eközben megállapított hiányokat, tartják nyilván az ajándékozókát, készítik el a felhalmozódó többes példányok jegyzékét s végül azt a sokféle adminisztrációs munkát, ami az ilyen nagyforgalmú intézetekben szükségképp fölmerül. Az ősnymtatványokat (XV. századi nyomtatványok), ritkaságokat, térképeket, hangjegyeket és kéziratokat rendszerint a nyomtatott könyvektől elkülönítve szokás felállítani, sőt az olyan könyvtárakban, amelyek ilyen anyagokban rendkívül gazdagok, mindegyik kategória külön osztályt képez, mely az anyag különleges természete szerint van felszerelve s külön olvasóteremmel is rendelkezik. E sokféle teendők lebonyolítására ma már minden valamirevaló könyvtár nagyobb személyzettel rendelkezik, amely néhol egész kis hadsereggé nötte ki magát. A rekordot ezen a téren alighanem a newyorki Nyilvános Könyvtár tartja, amelynek 1911-ben 927 alkalmazottja volt. Ha meggondoljuk, hogy a XVII. század elején az akkor mintaszerűnek elismert oxfordi Bodleiana egész személyzete három egyénből állt, akkor látjuk csak igazán, mekkorát fejlődtek 300 esztendő alatt a könyvtári viszonyok!

11. A mai magyar közkönyvtárak

A mai magyar közkönyvtárak közül épen a legjelentékenyebbek csekély kivétellel aránylag új alakulatok.

Az állami jellegű intézetek sorában még a legrégebbi multra a *budapesti kir. m. Pázmány-egyetem könyvtára* tekinthet vissza, amely a nagyszombati érseki egyetemmel egyidejűleg 1635-ben keletkezett s 1773-ig a jezsuiták tulajdona volt. A rend feloszlása után 1774-ben az országos jellegűvé vált egyetem birtokába s ezzel együtt 1777 őszén Budára, a királyi várba, majd 1814-ben Pestre került. Mai, már építtetése alkalmával is elavult és célszerűtlen palotáját, melynek építészeti szempontból legsikerültebb része az impozáns olvasóterem, 1875-ben foglalta el. Állománya már 1786-ban 20.000 kötetre rúgott, ami főleg annak volt köszönhető, hogy a II. József idejében feloszlott szerzetesrendek könyvanyaga – de sajnos, erősen megtizedelve – ebbe a könyvtárba került. Ez volt az első olyan könyvtárunk, melynek gyarapítására állandó tételt állítottak a költségvetésbe. Emellett 1780-tól 1848-ig a

* Az ezen fejezetben feldolgozott történeti és statisztika adatok jobbára a *Magyar Minerva* c. évkönyvből valók melyet a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelőség 1900–1915-ig ötször bocsátott közre.

helytartótanácsához beküldött cenzurapéldányok, az ú. n. nyomdai kötelesepéldányok egyikével is gyarapodott. 1912. évi állománya 491.831 kötet, közte 970 ősnymtatvány és 1140 régi magyar (vagyis 1711-ig megjelent) nyomtatvány, továbbá 144 kódex és 3232 újkori kézirat. A kéziratok sorából 10 kétségtelen Korvin-kódex, 8 régi magyar nyelvemlék, Pázmány Péter s több XVIII. századi jeles történetíró eredeti kéziratai említhetők. Ez a legegységesebb jellegű közkönyvtárunk, amelyben a tudományok minden ága többé-kevésbé jól képviselve van. A könyvek nagy és kisbetűkkel jelzett tudományszakok szerint s a szakokon belül érkezésük rendjében vannak fölállítva. Az évi gyarapodásról 1877 óta nyomtatott jegyzékek tájékoztatnak. Nyilvános olvasótermébe minden 16. életévét betöltött egyén bebocsátást nyer a tanévenként megújítandó olvasótermi jegy alapján. Házi használatra egyetemi tanárok és docensek, valamint a könyvtár vezetősége előtt ismert tudósok és köztisztviselők minden alakiség nélkül, egyetemi hallgatók leckeönyvükre s mások pénzbiztosíték ellenében kaphatnak kölcsön könyveket.

Nemzeti szempontból legfontosabb és legértékesebb könyvgyűjteményünk, a *Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára* jóval fiatalabb. 1802-ben alapította a legnagyobb magyar fenkölt gondolkodású édesatyja, gróf Széchényi Ferenc, aki ekkor ajándékozta a nemzetnek 15.000 kötet nyomtatott és 2000 kötet kéziratot könyvből álló nagycenki könyvtárát, valamint nagybecsű éremgyűjteményét. Fejedelmi ajándékát a nemzet megértő lelkesedéssel fogadta s az országgyűlés 1807. évi XXIV. törvénycikkében kimondotta a M. N. Múzeum létesítését. Az ekként megalapozott intézményt gróf Széchényi egészen 1820-ban bekövetkezett haláláig nem szünt meg gyarapítani, de mellette egyesek és testületek egymással vetélkedve igyekeztek az új intézet számára felajánlani azt, ami tőlük tellett. Grassalkovich herceg értékes telket adományozott, amelyet később 95.000 forinton értékesítettek s országos gyűjtés útján félmillió forintnál nagyobb múzeumi alapot hoztak össze. Az intézet fővezetését az országgyűlés József nádorra ruházta, akinek nagy része volt abban, hogy a Múzeum gyors fejlődésnek indult s mai páratlan szépségű épülete 1836–1846 fölépülhetett. Az építkezés költségeire az 1832–36. országgyűlés 500.000 forintot ajánlott meg. A múzeumi könyvtár elsősorban a magyar és magyar vonatkozású könyvek és kéziratok, az ú. n. hungarikumok gyűjtésére hivatott s e téren lehető teljességre törekszik. Hogy e törekvését oly nagy mértékben volt képes megvalósítani, azt az alapító s egyesek adományain kívül főleg két, hungarikumokban páratlanul gazdag gyűjteménynek köszönheti a világhírű Jankovics Miklós-féle gyűjteménynek, amelyet 1832-ben s a Horvát István-féle gyűjteménynek, melyet 1846-ban váltott magához. Emellett feladatát nagyban megkönnyítette, hogy 1807 óta az ország nyomdai kötelesepéldányainak egyikével is gyarapodik. 1897 óta a kötelesepéldányok beküldésének elmulasztása pénzbírságot von maga után és a nyomdászok ellenőrzésére külön hivatalt szerveztek a könyvtárban. De még így is megtörténik, hogy nem egy hazai nyomtatvány elkerüli a múzeumot. Ezeket, valamint a minket érdeklő külföldi kiadványokat s a hazai régiségeket vásárlás útján szerzi be a könyvtár vezetősége. Ebbeli törekvésében az ajándékozók és hagyományozók egész légiója támogatja. A könyvtár gyűjtő munkássága természetesen nem szorítkozik csupán a nyomtatványokra, hanem a kéziratokra és oklevelekre is kiterjed. A Széchényi-Könyvtár mai szervezetében négy osztályra tagozódik. Ezek: a *nyomtatványi osztály*, melynek 1911. évi állománya 273.149 kötet és mintegy 210.000 darab aprónymtatvány, közte 1066 ősnymtatvány és 2759 régi magyar könyv; a *hirlaptár*, mely 5396 hazai hirlap 32.255 évfolyamából áll, mintegy 100.000 kötetben; a *kézirattár*, mely 20.000 kötetet s több ezer irodalmi levelet és följegyzést számlál; s végül a *levéltár*, mely közel 100.000 drb oklevélre rúg. Az oklevelek egy része a Múzeumban örök letétkép elhelyezett régi családi levéltárakba tartozik, amelyek száma ma már meghaladja a százat. A könyvtár ritkaságainak felsorolásával lapokat tölthetnénk meg. A régi magyar könyvek közt pl. számos unikum, vagyis olyan darab van, amelyből a múzeumé az egyetlen fennmaradt példány; itt van továbbá Kossuth Lajos könyvtára is, még pedig a többi nyomtatványtól elkülönítve; a kéziratok

gazdag sorából csupán a 9 fényes kiállítású Korvin-kódexet, valamint a 29 középkori magyar nyelvemléket említjük, élén a Halotti beszéddel a XIII. század elejéről, továbbá nagy költőink: Petőfi, Arany János, Jókai, Madách, Vörösmarty stb. írásait és leveleit, két világhírű zeneszerzőnk, Erkel és Liszt Ferenc hangjegyfogalmazványait, a levéltár kincsei közül pedig a 30.000-nél több középkori oklevelet és az 1848-iki iratok gazdag csoportját emeljük ki. A magyar mult kimeríthetetlen kincsháza ez a könyvtár, amely nélkül irodalmunk és történelmünk kutatói meg sem mozdulhatnak. Könyvállománya száznál több tudományos szakban a szerzők betürendjében van felállítva. A szakbeosztáshoz a müncheni állami könyvtár szakrendszere szolgált mintául. Az egyes szakok jelzését latin elnevezésük rövidítése adja. Pl. P. o. hung. = Poetae et oratores hungarici. (Magyar költők és prózaírók.) A Múzeumi Könyvtár nyilvános olvasóterme épügy nyitva áll minden 16. életévét betöltött honpolgárnak, mint az egyetemi könyvtár. Csupán a kikölcsonzés van jobban megszorítva, mert csakis hatóságok s az igazgatóság előtt ismert tudósok kaphatnak belőle házi használatra könyveket.

A harmadik országos jellegű, bár nem állami könyvgyűjtemény, mely Budapesten a nagyközönség rendelkezésére áll, a *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára*, melynek valójában 1838-ban vetette meg gr. Batthyány Gusztáv az alapját, amikor odaajándékozta az Akadémiának mintegy 30.000 kötetből álló családi könyvtárát. Ezt követte a gróf Telekies körülbelül hasonló nagyságú adománya, úgy hogy amidőn 1844-ben a könyvtár egy belvárosi bérházban megnyilt, már 60–70.000 kötettel rendelkezett. Mai helyiségét az akadémiai palota dunamenti szárnyának földszintjén 1865-ben foglalta el. Állománya körülbelül 184.000 kötet, közte 357 ősnymtatvány és 20.000 kézirat. Míg gazdag Hungarika-gyűjteményével egy felől szerencsésen egészíti ki a Széchényi-könyvtárat, addig másfelől a külföldi akadémiák jobbára cserébe kapott kiadványsorozataival az Egyetemi Könyvtár általános tudományos anyagát pótolja meg. A délutáni órákban nyitva tartott olvasóterme époly nyilvános, mint másik két közkönyvtárunké. Kölcson azonban csupán akadémiai tagok, főiskolai tanárok, ismert tudósok és tudományos intézetek kaphatnak belőle könyveket.

Akik technikai kérdések iránt érdeklődnek, azok elsősorban a *m. kir. József műegyetem könyvtárára* vannak utalva, melynek keletkezése az intézet alapításával (1844) szinte egyidős, de amelynek nagyobbarányú fejlődése csupán 1869-ben, az első olvasóterem megnyitása idejében vette kezdetét. Ma már 92.881 kötetet számlál. Külön nevezetessége a legmodernebb elvek alapján készült épülete. Olvasóterme valamennyi budapesti könyvtár között a legnagyobb: 230 személyt képes befogadni. Modern vasállványokkal felszerelt raktárépülete 6 emeletes s oly erős főfalakkal bír, hogy szükség esetén még néhány emeletet lehet fölibe építeni. Házi használatra pénzbiztosíték ellenében műegyetemi hallgatók és mások is kaphatnak belőle könyveket. Nymtatott katalógusa is van.

Azoknak a tudós kutatóknak, akiknek igényeit ez a négy nagy könyvtár sem képes kielégíteni, még a különböző tudományos közgyűjtemények és intézetek, valamint a hivatalok és hatóságok szakkönyvtárai is rendelkezésükre állanak. Ilyenek pl. a Magyar Nemzeti Múzeum egyes gyűjteménytárainak, az Orsz. Szépművészeti Múzeumnak, a M. kir. Földtani Intézetnek, az egyes minisztériumoknak, különböző szakiskoláknak és testületeknek a könyvtárai, melyek mind többé-kevésbbé nyilvános jellegűek s amelyek közül egyik-másik jólberendezett olvasóteremmel is bír. De még így is gyakran megesik, hogy a tudós nem férhet hozzá egy-egy hazai vagy külföldi kiadványhoz. Ilyenkor az egyetemi vagy múzeumi könyvtár igazgatósága útján a vidéki, vagy a külföldi könyvtárakhoz fordul, amelyek a viszonyosság elve alapján tőlük telhetőleg segítenek rajta. Az európai tudósok régi vágya, hogy ez a könyvtárak közti kölcsonzés az óvilág összes nagy könyvtárai között rendszeresíttessék, de valószínűleg még sokáig jámbor óhaj marad. A legtekintélyesebb angol tudományos közkönyvtárak még saját hazájuk határain belül sem kölcsonzik ki könyveiket. A francia és olasz könyvtárak pedig még a háború előtt is csupán diplomáciai úton álltak szóba a külföldi könyvtárakkal,

ami azt jelenti, hogy egy-egy kérés teljesítése félévig is elhúzódik. A legliberálisabbak ezen a téren a német és az osztrák könyvtárak voltak, amelyek gyakran kisegítettek minket, jóllehet ők maguk csak elvétve vették igénybe a mi szivességünket.

Az állam által fenntartott vidéki könyvtárak sorában tudományos szempontból a kolozsvári Ferenc József Egyetem és az Erdélyi Múzeum-Egyesület egyesített könyvtára állott a legelső helyen, mely 1909-ben költözött a raktárrendszer teljes szemmeltartásával épült gyönyörű palotájába. Ez volt hazánkban a legelső modern könyvtári épület. A modern technika minden vívmányával felszerelt helyiségeiben úgy az 1872-ben keletkezett egyetemi könyvtár, mint az 1859-ben gróf Kemény József gyűjteményéből megalakult múzeumi könyvtár kényelmesen elfért s a további gyarapodásra is bőséges tér maradt. A két gyűjtemény állománya 256.383 kötet nyomtatványra, 102 ősnymtatványra, 1950 régi magyar könyvre, 9198 hirlapkötetre, 52.831 drb aprónymtatványra, számos kéziratra s több ezer oklevélre rúgott. Jelenleg mindez a szellemi kincsünk a megszálló oláhság martaléka lett s a hontalanná vált egyetemnek mérhetetlen nehézségekkel megküzdve kell majd megteremtenie a tudományos feladataihoz méltó könyvtárt. Szerencsénkre a szerencsétlenségben Szegeden, az egyetem új székhelyén, Somogyi Károly esztergomi apátkanonok nagylelkű hagyományából 1880 óta olyan Városi könyvtár áll fenn, amely 82.514 kötetes anyagával némileg könnyít az egyetem könyvinségén.

Egyéb vidéki közkönyvtáraink sorából a felekezeti jellegűek egy része érdemel említést. A katolikus egyházmegyék régi könyvtárait a tatárdúlás, a török hódoltság, a reformáció s mindenféle elemi csapás jobbra elpusztította, úgy hogy a legtöbb püspöki könyvtár – még a legősibb egyházmegyékben is – a XVIII. század utolsó negyedében alapult. Így a pécsi püspöki könyvtár alapját Klimó György püspök 1774-ben teremtette meg (ma 35.099 kötet); az egri érseki lyceumi könyvtárt 1782-ben alapította gróf Esterházy Károly érsek (ma 62.000 kötet, 280 ősnymtatvány és 528 kézirat), aki főleg bécsi, müncheni és római árveréseken mintegy 16.000 kötetet vásárolt össze; a kalocsai főszékesegyház könyvtárát 1784-ben teremtette meg Patachich Ádám érsek, néhány régibb gyűjtemény egybeolvasztásával (ma 66.125 kötet, 510 ősnymtatvány, 327 kézirat), míg a gyulafehérvári Batthyány-intézet gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök alapítása 1798-ból, aki korának egyik legkiválóbb bibliofilje volt s époly sok hozzáértéssel, mint áldozatkészséggel hordta egybe régiségekben páratlanul gazdag gyűjteményét. Ez utóbbi gyűjtemény 34.610 kötetből, 600 ősnymtatványból, vagy 300 hungarikumból s 800 kéziratból áll, köztük egy IX. századi aranytintával bíborhártyára írt evangéliumos könyv, egy X. századi Sallustius s egyik legrégibb nyelvemlékünk, a Gyulafehérvári gloszák. De nem egy püspöki könyvtár, teszem azt a nagyváradit, nyitrai s a székesfehérvári, még ezeknél is fiatalabb alkotás s keletkezése csupán a múlt századba nyúlik vissza. De legősibb szerzetes rendjeink, a bencések pannonhalmi és a premonstreiek csornai meg jászóvári központi könyvtára is egészen fiatal alakulat: mindhárom 1802-ben keletkezett s a ciszterciek zirci könyvtára is csak 1720 körül keletkezett. Ritkaságok és modern tudományos könyvek dolgában leggazdagabb közöttük a pannonhalmi, melynek 161.311 kötete egy 1829-ben épült pompás karzatos csarnokban van elhelyezve. Mindmáig fennálló legrégibb könyvgyűjteményünk az esztergomi érseki főegyházmegyei könyvtár, melyről legelőször 1397-ben tettett említés. Csakhogy régi anyaga a sok hányattatás következtében javarészt veszendőbe ment. A könyvtár előbb az érsekséggel együtt Nagyszombatba menekült a török elől, később Pozsonyban új érseki könyvtár keletkezett, amelyet a Napoleoni harcok folyamán a franciák erősen megdézsmáltak. Ez az újabb könyvtár 1821-ben került Esztergomba s 1853-ban az addig Nagyszombatban maradt régi könyvtárral egyesítették az új primási palotában. Mai állománya 115.400 kötet nyomtatvány (közte 664 ősnymtatvány és 180 régi magyar könyv), 1461 kézirat és számos oklevél.

A legkiválóbb protestáns könyvtárak a XVI. vagy a XVII. században keletkeztek, jobbra a velük kapcsolatos tanintézetekkel egyidőben. A legtekintélyesebb sorukban a debreceni ref.

főiskola könyvtára, melynek állománya mintegy 90.000 kötet nyomtatvány és másfélezer kézirat. Különösen régi magyar könyvekben, XVIII. századi és XIX. század elejéről való bel- és külföldi kiadványokban bővelkedik. Figyelemreméltók még a sárospataki (alapítva 1531-ben, mai állománya 56.048 kötet, 430 régi magyar könyv és 1301 kézirat), a pápai (XVI. század; ma 39.916 kötet, 221 régi magyar könyv, 490 kézirat) és nagyenyedi (újraalapítva 1849-ben, ma 38.319 db, 141 régi magyar könyv, 357 kézirat) ref. főiskolák könyvtárai, a kolozsvári (alapítva XVIII. század második felében, ma 41.399 kötet, 449 régi magyar könyv és 290 kézirat), a marosvásárhelyi (alapítva 1718-ban, ma 30.000 kötet, 226 régi magyar könyv és 110 kézirat) és nagykovácsi (keletkezett 1667-ben, ma 22.400 kötet és 210 kézirat) ref. főgimnáziumok gyűjteményei, a kolozsvári unitárius főiskola sok viszontagságot ért könyvtára (alapítva 1605-ben s újra alapítva 1712 után, ma 35.000 kötet és 1000 kézirat) s végül az eperjesi ev. kollégium (alapult a XVI. század folyamán, ma 29.259 kötet), a késmárki ev. lyceum (alapítva 1722-ben, ma 47.133 kötet), a lőcsei ev. egyház (alapítva 1710-ben, ma 17.544 kötet és 200 kézirat), a pozsonyi (alapítva 1720-ban, ma 44.784 kötet, 128 régi magyar könyv és 2000 kézirat) és a soproni (alapítva a XVI. század első felében, ma 24.007 kötet) ev. lyceumok könyvtárai.

Mindezek a könyvtárak főleg a hazai történelem, közművelődés és irodalom multját kutatókra bírnak nagy értékkel, a modern irodalom és a napi kérdések iránt érdeklődő nagyközönséget azonban már összetételüknél fogva is vajmi kevésbé képesek kielégíteni. Az 1897-ben megalakult Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége ugyan minden tőle telhetőt megtett, hogy e régi könyvtárak közül azokat, amelyek állami felügyelet alá vetették magukat, új könyvekkel kiegészítse s kellőképp rendezve a nagyközönség számára is megnyissa, de csakhamar be kellett látnia, hogy ilyen módon csak félmunkát végez, mivel a továbbképzésre és szórakozásra vágyó nagyközönséget csakis egy új könyvtár típus, a közművelődési könyvtár meghonosításával lehet kielégíteni. Éppen ezért utóbb a városi könyvtárak fejlesztésére vagy megalapítására is mind nagyobb gondot fordított s tőle telhetőleg támogatta a nagyobb vidéki városok ilyirányú törekvéseit. Ily módon létesült az aradi, marosvásárhelyi és komáromi közművelődési palota, melyek ma már sajnos mind megszállott területekre esnek. A Főfelügyelőséggel karöltve sokat tett a közművelődési könyvtárügy érdekében a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa is, mely részint közvetlenül, részint a vidéki kultúregyesületek útján másfélezernél több népkönyvtárt létesített a kisebb városokban, falvakban és a tanyákon is. Az Orsz. Tanács e mellett néhány városi könyvtár létrehozatalában is közreműködött, amelyek sorából csak a két legvirágzóbb intézményt: a nagyváradi meg a debreceni Városi Könyvtárat említjük. Utóbbi ma már évenként 60.000 kötetes forgalmat bonyolít le s teszi ezt – alig 6000 kötettel.

Egy nagyszabású közművelődési könyvtár hiánya főleg Budapesten vált mindinkább érezhetővé, ahol az állami támogatásban részesülő kerületi népkönyvtárak csak igen tökéletesen elégíthették ki az igényeket. Végre 1911-ben a székesfőváros tanácsa önálló intézménnyé tette meg az 1895-ben létesült s egy ideig a statisztikai hivatallal kapcsolatos, inkább közigazgatási jellegű könyvtárat s egyben elrendelte annak modern irányú, közművelődési könyvtárrá való fejlesztését. A ma már mintegy 110.000 kötetes *Városi Könyvtár* középpontja a belváros egyik régi iskolai épületében nyert elhelyezést s olvasóterme bárki számára minden alakosság nélkül reggeltől estig nyitva áll. A kikölcsönzés is a legliberálisabb szellemben történik. A központ mellett több fiók is létesült, melynek közművelődési jellegű könyvanyaga a legszélesebb néprétegek számára hozzáférhető. Az anyakönyvtár tudományos anyaga, mely főleg a társadalomtudományt műveli, a könyvek érkezésének rendjében van felállítva, de a közönség tájékoztatására készült szakkatalógusok egy amerikai könyvtáros, Dewey Melvill némileg módosított rendszere szerint csoportosítják az anyagot. Ezt a szakrendszert tizedes rendszernek szokták nevezni, mivel a szakjelzés a 0–9. számokból tevődik egybe a tizedes

számítási rendszer alapján. Ez a könyvtár igazi közszükséget pótol s ha a múltban sok támaszban volt része, ez kizárólag abban leli magyarázatát, hogy régi vezetősége a társadalmi rend felforgatására törekvő propaganda céljaira használta fel s az 1918–19. év szomorú eseményeinek egyik legfőbb előkészítőjévé avatta. A rend helyreállítása után a könyvtár vezetése megbízható kezekbe került s kétségtelen, hogy igazi hivatásának visszaadva, ez a könyvtár a közművelődés terjesztésének egyik legfőbb tényezője lesz.

E rövid áttekintést nem zárhatjuk le anélkül, hogy legalább néhány szóval rá ne mutassunk azokra a veszteségekre, melyek a trianoni békekötés folytán könyvtárainkat érték. Egy legújabbban megjelent összeállítás szerint az integer Magyarország 1348 tudományos és közművelődési könyvtárral s ezekben 9.328.306 kötet könyvvel, továbbá 5961 népkönyvtárral s ezekben 1.111.023 kötetel rendelkezik. A mai szerencsétlen Csonka-Magyarország már csupán 603 tudományos könyvtár 5.243.997 kötetével és 2535 népkönyvtár 492.395 kötetével bír. S ami megmaradt számunkra, az is mily siralmas jövőnek néz elébe! Tudományos könyvtermelésünk rendkívül megcsappant s a könyvek ára annyira felszökött, hogy beszerzésüket a legtöbb könyvtár alig győzi. A külföldi könyveket és folyóiratokat pedig pénzünk leromlása folytán még a legjobban javadalmazott közkönyvtárak sem képesek megvásárolni. Hiszen egy-egy drágább tudományos könyv vagy folyóirat évfolyam beszerzése több százezer koronát igényel s a legjelentéktelenebb füzetek ára is ezrekre rúg!

12. Hogyan használjuk a közkönyvtárakat?

A mai közkönyvtárak három célt szolgálnak: segítő eszközei a tudósnak kutatásaiban, a tanulni vágyóknak önképzésében és a szórakozást keresőnek mulatságában. A tudományos könyvtárak a tudósok és a tanulni vágyók, a közművelődési és népkönyvtárak pedig a tanulni vágyók és a szórakozást keresők igényeit igyekeznek kielégíteni. Nálunk ma még a tudományos könyvtárak vannak túlsúlyban, de a jelen század eleje óta egyre jobban elszaporodnak a közművelődési könyvtárak is, úgy hogy ma már – főleg Budapesten – mindenki olyan könyvtárt vehet igénybe, aminő céljainak legjobban megfelel. Csak az a kérdés, hogyan találjuk meg a céljainknak leginkább megfelelő könyvtárat? Igen egyszerűen: a *Magyar Minerva* c. 1900 óta megjelenő kézikönyv segítségével, amelynek legutolsó 1915-ben megjelent kötete a sajátképi Magyarország területéről 7502 tudományos, közművelődési és népkönyvtárat sorol fel s ezekben 10.412.377 kötetet mutat ki. Ez a kézikönyv, különösen első három évfolyamában, az egyes fontosabb könyvtárak általános gyűjtési irányát is jellemzi s így megbízható kiindulópontul szolgál az igénybe veendő könyvtár kiválasztásánál.

Ha azután ily módon kiválasztottuk azt a könyvtárat, amely céljainknak leginkább megfelel, első dolgunk az legyen, hogy annak ügymenetével, katalogusaival, szakrendszerével megismerkedjünk, mivel ebbeli jártasságunk nagyban megkönnyíti boldogulásunkat. A budapesti Városi Nyilvános Könyvtár, nagy publicitásának megfelelően, berendezéseiről külön ismertető füzetet adott ki, mely épen ezt a célt szolgálja. A többi közkönyvtárban már nehezebben igazodik el az ember s a kezdő olvasóknak bizony nem egy zökkenőn kell keresztül vergődniök, míg teljesen otthonosan nem érzik bennük magukat. Természetesen ezeknek a könyvtáraknak is megvan a maguk használati szabályzata, melynek alapos ismerete boldogulásunk multhatatlan kelléke.

Különösen ügyeljünk az ú. n. kártyalapok pontos és világos kitöltésére, mert ha elferdítjük a szerző nevét vagy munkája címét, könnyen kiteszük magunkat annak, hogy kielégítetlenül kell távoznunk. Olyan könyvtárakban, ahol a nyomtatott vagy írott katalogusok a közönség rendelkezésére állanak, még arra is ügyeljünk, hogy a szerző neve és a mű címe mellé a könyvtári jelzetet is pontosan kitegyük, mert különben a kiszolgáló személyzet egészen más

könyvet nyom a markunkba, mint amit keresünk. Persze arra is el lehetünk készülve, hogy a csalódások sem maradnak el. Igen gyakran megesik, hogy a keresett munka nincs meg, kézben van (vagyis más olvassa az olvasóteremben), ki van kölcsönözve, vagy pedig feldolgozás, javítás alatt áll s ilyenkor vagy más könyvvel, vagy más alkalommal kell szerencsét próbálnunk. A kézben lévő kötet lehet, hogy már egy óra múlva felszabadul, a kikölcsönzött kötetre nézve pedig megtudhatjuk, hogy mikor fog a kikölcsönzés ideje lejárni s vannak olyan könyvtárak is, ahol az ilyen művekre előjegyeztethetjük magunkat. Ha az olvasóteremben együttünkben nem végezhetünk a használt munkával, azt a következő napra félre tétethetjük magunknak. Ennek az eljárásnak az az előnye, hogy másnap nem kell várakoznunk arra, míg a könyvet újból előkeresik a raktárból, ami bizony sokszor hosszabb időt vesz igénybe.

Ahhoz azonban, hogy a kérelmet kitölthessük, pontosan kell ismernünk azt a munkát, amelyre szükségünk van. Első kiindulópontul többnyire egészen megfelelnek azok az irodalmi utalások, melyeket a nagyobb enciklopédiák, lexikális munkák egyes címszavai alatt kapunk. Ilyenek a *Pallas Nagy Lexikona* s az irodalmi utalásokban kevésbé gazdag, de újabb *Révai Nagy Lexikona*. Akik idegen nyelveket is tudnak, azok a Meyer- vagy Brockhaus-féle *Konversations-Lexikon*, a francia *Grande Encyclopédie* (megvan az Egyetemi Könyvtárban) és az angol *Encyclopaedia Britannica* (megvan a N. Múzeumban) repertoriumait is kiaknázhathatják. Az egyetemes lexikonok mellett természetesen a szakenciklopédiák és a tudományos kézikönyvek irodalmi utalásai is bőséges anyagot nyújtanak. Pompás segédeszköz továbbá a British Museum kinyomtatott könyvtári katalogusa, mely nálunk a Tud. Akadémia Könyvtárában hozzáférhető. Csak az a baj, hogy a benne foglalt anyag igen nagy részét hiába keressük a mi szegényes gyűjteményeinkben. Aki ennél is részletesebb irodalmi tájékozódást akar, az az egyes tudományzakok könyvészeti egybeállításaira van utalva. A legfontosabbak jegyzékét 1897-ig megtalálhatjuk Henry Stein: *Manuel de bibliographie générale* c. munkájában, míg az újabbakat a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* havi egybeállításából böngészhetjük ki. A legújabb összefoglalás e téren Georg Schneider: *Handbuch der Bibliographie* Leipzig, 1923. c. kitűnő műve.

A magyar irodalmi termelésről a következő egyetemes bibliográfiák tájékoztatnak: Az 1711-ig megjelent könyvekről Szabó Károly *Régi magyar könyvtár*-a, melynek első kötete a magyar nyelven itthon vagy a külföldön megjelent műveket, második kötete pedig a hazánk területén kinyomtatott idegen nyelvű sajtótermékeket sorolja fel évről-évre, míg a harmadik kötet, melyet Hellebrant Árpád egészített ki és rendezett sajtó alá, a magyar szerzőktől külföldön megjelent idegen nyelvű munkák jegyzékét tartalmazza. Az első két kötethez a mű megjelenése (1879, illetve 1885) óta előkerült adalékokat Sztripszky Hádor gyűjtötte össze egy könyvkiadói úton sokszorosított kötetben. Az 1712–1860 terjedő időközről Petrik Géza négykötetes *Magyarország bibliográfiája* ad betűrendes összeállítást. Ezt kiegészítik Petrik: *Magyar könyvészet 1860–1875*, Kiszlingstein Sándor: *Magyar könyvészet 1876–1885*, Petrik: *Magyar könyvészet 1885–1900* (két köt.) és *Magyar könyvészet 1901–1910* c. munkák. Utóbbi még csak a K. betűig jelent meg s így 1901–1910. évi könyvtermésünk felét, valamint az 1911 óta megjelent könyveket illetően a *Magyar könyvkereskedők évkönyvére* vagyunk utalva, amelynek legutolsó megjelent kötete az 1916. évi anyagot adja. Az 1917 óta publikált könyvekre vonatkozó adatokat a Könyvkereskedők Egyesülete hivatalos lapjából, a *Corvinából* kell összeböngésznünk. E kiadványok legfőbb hiánya, hogy csak részben vannak betűrendes tárgymutatóval ellátva, úgy hogy egy-egy kérdés irodalmát a kutatónak magának kell belőlük összekeresgélni. Aki egy bizonyos író művei s a reája vonatkozó irodalom iránt érdeklődik, annak megbecsülhetetlen szolgálatokat tesz id. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* c. monumentális írói lexikona (1891–1914) mely 14 kötetben közel 30.000 magyarországi íróról tájékoztat. Addig is, míg a nagyszabású vállalat kiegészítő kötetei meg

nem jelennek, az újabb írókról Krücken és Parlagi: *Das geistige Ungarn* c. kétkötetes német munkája (1918) igazít útba.

Az egyes tudománysszakokra vonatkozó összefoglaló, vagy időrendes könyvészeti egybeállítások közül elsősorban id. Szinnyi József: *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriumát* említjük, melyből sajnos csupán 3 kötet jelenhetett meg. Az első kettő a magyar történelemre vonatkozó hírlapi és folyóiratcikkek címét hozza szakszerű csoportosításban, míg a harmadik kötet a természettudományi és matematikai cikkeket sorolja fel a szerzők betürendjében. Az önállóan megjelent bibliográfiák sorából kiemelendők még: Daday Jenő és Szilády Zoltán: *A magyar állattani irodalom ismertetése 1870–1900* (3 köt.) Győry Tibor: *Magyarország orvosi bibliográfiája 1472–1900*; Kossa Gyula: *Magyar állatorvosi könyveszet 1472–1904*; Kudora Károly: *Jogi könyvtár 1867–1900*; Matolcsy Miklós: *Könyv- és irodalmi gyűjtemény a magyarországi gyógyszerészeti munkákról 1578–1909*; id. és ifj. Szinnyi József: *Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472–1875*.

Igen fontos irodalmi segédeszközök továbbá azok az évi összeállítások, melyek különböző tudományos folyóiratainkban látnak napvilágot. Így 1885 óta jelenik meg az *Egyetemes Philologiai Közlöny*-ben Hellebrant Árpád: A magyar filológiai irodalom c. évi egybeállítása, amely a szorosabb értelemben vett filológián (nyelvészen és irodalomtörténeten) kívül a bibliográfia, régészet, képzőművészet, színház, zene és néprajz irodalmára is kiterjeszkedik. Ugyancsak Hellebrant állítja össze évről-évre a pedagógia könyvészetét a *Magyar Paedagogia*, a néprajzét az *Ethnographia* és a történelemét a *Századok* c. folyóiratban. Az utóbbi folyóiratban régebben Mangold Lajos közölt használható hírlapirodalmi repertoriumokat. Az orvosi irodalomról Pesti Alfréd *Orvosi évkönyve*, a közgazdasági irodalomról a *Közgazdasági Szemle* tájékoztat. Általában elmondhatjuk, hogy szakközlönyeink nagyrésze hoz a saját tudománykörére vonatkozó repertoriumokat és rendszeres könyvészeti egybeállításokat, de ezek teljesség szempontjából alig versenyezhetnek Hellebrant munkáival, amelyek még a legjelentéktelenebb vidéki hírlapok közleményeire is kiterjeszkednek.

A kutatót természetesen azok a bibliográfiák és repertoriumok tájékoztatják a legjobban, amelyek nem csupán a szerzők betürendjében, hanem szakok szerint is csoportosítják adalékaikat. A szakcsoportosítás annál jobb, minél aprólékosabb. A túlságosan elaprózott szakbeosztásnak viszont hátránya is van, az t. i., hogy az egy-egy kérdésre vonatkozó irodalmat gyakran a legkülönbözőbb szakokba skatulyázza el, úgy hogy a kutatónak a legnagyobb körültekintéssel kell eljárnia. E mellett a szinonimákra is ügyelnünk kell. Igen sokszor meg-esik, hogy ugyanaz a bibliográfia tárgymutatójában a legkülönbözőbb rendszők alatt sorolja fel a tulajdonképpen együvé tartozó irodalmat. Így pl. a Mátyás király könyvtárára vonatkozó irodalom Attavantes, Bibliofilia, Bibliotheca, Buda, Budapest, Corvina, Korvina, Könyvtár, Mátyás király, Reneszánsz stb. rendszavak alatt egyaránt előfordulhat s így a tárgymutatót mind e rendszők alatt meg kell néznünk, ha nem akarjuk annak kitenni magunkat, hogy esetleg éppen a legfontosabb dolgozatokról ne vegyünk tudomást.

A bibliográfiák alapján kijegyzett címek közül legelőbb is a legújabban megjelent műveket olvassuk el, egyrészt mivel ezek rendszerint a kérdés legújabb állásáról tájékoztatnak, másrészt mivel ezekben számos könyvészeti utalást találunk, amelyeket további kutatásainknál értékesíthetünk.

Aki pusztán szórakozásból vagy önképzésből akar olvasni, azt ezek a bibliográfiai segédeszközök aligha fogják kielégíteni. Az ilyen olvasók számára megbecsülhetetlen segédeszközök azok a mintakönyvjegyzékek, amelyeket a legtöbb művelt nemzet körében egyes szakemberek vagy testületek állítottak egybe. Ilyenek az angol irodalomról az Amerikai Könyvtáros Szövetség, a francia irodalomról a párisi Franklin-Egyesület, az olasz irodalomról a milánói Népkönyvtárak Szövetsége, a német irodalomról a berlini Népműveltséget Terjesztő

Társulat s a magyarról a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa által kiadott jegyzékek. A minket legközelebből érdeklő magyar jegyzék e könyvecske szerzőjének szerkesztésében jelent meg *Népkönyvtári címjegyzék* címen s három kötetében 1915-ig közel 3000 szép-irodalmi és ismeretterjesztő művet sorol fel és ismertet röviden. Jó szolgálatot tesz továbbá a budapesti Erzsébet Népakadémia könyvtárának katalogusa is, mely szótár formájában – azaz tárgyi rendszők betürendjében – sorolja fel e gyűjtemény könyveit s folyóiratkészletének főbb, vagy közérdekűbb cikkeit.

A helybeli vagy otthoni olvasásra kivett munkákkal gondosan bánjunk. Semmit se húzzunk alá a szövegben és széljegyzetekkel se éktelenítsük el a könyvek margóját. Ezt persze minden könyvtár szabályzata tiltja, de azért se szeri se száma az ellene vétőknek. Ne forgassuk nyálas ujjal a lapokat, ne jelöljük meg számárfüllel, ha félbehagyjuk az olvasást s ne fordítsuk ki a borítékból a kötetet, szóval tartsuk be az olvasás illemszabályait. A könyvekből készített jegyzeteinket, kivonatainkat leghelyesebben tintaceruzával írjuk, de a tinta használatát otthon is kerüljük, mivel a tinta veszedelmes jószág s nem egyszer komoly károk okozója. Az otthoni olvasásra kapott könyvekkel igyekezzünk gyorsan végezni, ami persze nem azt jelenti, hogy felületesen olvassuk őket, hanem csak azt, hogy ne hevertessük őket olvasatlanul napokig vagy hetekig s mihelyt nincs többé szükségünk rájuk, vigyük őket vissza a könyvtárba. Saját tapasztalatunkból fogjuk megtudni, mennyire keserves, ha a keresett könyv helyett azt a választ kapjuk, hogy kézben van, vagy hogy ki van kölcsönözve. Szóval ne feledjük el, hogy a könyvtár közvagyon s hogy a könyveknek rajtunk kívül még igen sokaknak kell okulást vagy szórakozást nyújtaniok.